

نقش کتیبه‌نگاری بناها در ترویج اندیشه‌های مذهبی و مشروعیت حاکمان صفوی (مطالعه موردی بناهای اصفهان، اردبیل و مشهد)

سارا سقایی / استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه جیرفت / sara.saghaee@ujiroft.ac.ir
حسین بهروزی‌پور / کارشناس ارشد پژوهش هنر / hosseinbehroozi@yahoo.com
تاریخ وصول: ۱۳۹۴/۱۰/۲۴ / تاریخ تصویب نهایی: ۱۳۹۵/۰۳/۲۰

چکیده

هدف از این مقاله، تبیین کارکرد کتیبه‌های معماری، در بیان اصول تشیع و تأثیر آن‌ها بر مسأله مشروعیت حاکمان صفوی است. پرسش این است که شاهان صفوی چگونه از کتیبه‌ها به منظور بیان اندیشه‌ها و دستیابی به اهداف سیاسی و مذهبی خود بهره برده‌اند؟ روش گردآوری داده‌ها، اسنادی و روش پژوهش توصیفی - تحلیلی است. بناهای صفوی در اصفهان، اردبیل و مشهد، جامعه آماری پژوهش را تشکیل می‌دهند. اصفهان به عنوان پایتخت اصلی و اردبیل و مشهد به عنوان مراکز دینی و معنوی و خطوط مقدم صفویان در مقابله با عثمانی‌ها و ازبک‌های سنی‌مذهب‌گزینش شده‌اند. نتایج پژوهش، نشان می‌دهد تمایلات و اندیشه‌های سیاسی - مذهبی حاکمان صفوی، در قالب کتیبه‌هایی با موضوع نام‌های خداوند و پیامبر ﷺ، نام ائمه اهل بیت، احادیثی مانند حدیث نوح، اذکار و ادعیه به ویژه صلوات کبیره و شهادتین شیعی، آیه اولی الامر، آیه تطهیر، آیه الکرسی، عباراتی برای توصیف ولایت‌مداری حاکمان، عبارت «مروج مذهب ائمه اثناعشر» برای توصیف شاه‌عباس اول و القاب «الموسوی» و «الحسینی» در انتهای نام حاکمان، نمود یافته است. بهره‌گیری از این موضوعات در کتیبه‌ها، موجب القای این اندیشه‌ها بود که «حاکمان صفوی، مروجان واقعی دین هستند، به واسطه ارتباط با خاندان امامت از مشروعیت زیادی برخوردارند و دولت صفوی، دولت موعود قبل از ظهور امام زمان ﷺ است که وظیفه‌اش فراهم آوردن مقدمات ظهور است. کلیدواژه‌ها: کتیبه‌نگاری معماری، آثار تاریخی، هنر صفوی، مذهب صفویان، مشروعیت صفویان.

مقدمه

خوش‌نویسی و کتیبه‌نگاری در ادوار گذشته، تأثیر شگرفی بر اندیشه‌ها و باورهای جوامع داشت و یکی از مهم‌ترین ابزار تبلیغی در آن جوامع شمرده می‌شد. شاهان صفوی، حمایت ویژه‌ای از هنرمندان کتیبه‌نگار و معمار به عمل آوردند و به دلیل ثبات سیاسی و قدرت اقتصادی دولت صفوی، ساخت یا بازسازی اماکن مذهبی در دستور کار این حاکمان قرار گرفت. پرسش‌های اصلی این است که با توجه به گسترش کمی و کیفی بناسازی در دوره صفوی و با توجه به کارکرد تبلیغی خوش‌نویسی و کتیبه‌نگاری، شاهان صفوی چگونه از آرایه‌های خوش‌نویسی در معماری به منظور بیان عقاید و اندیشه‌های مذهبی خود بهره برده و در پی دستیابی به اهداف سیاسی - مذهبی خود و از همه مهم‌تر مشروعیت سیاسی - مذهبی بوده‌اند؟ هم‌چنین نمود باورهای تشیع مورد نظر شاهان یعنی تشیع دوازده‌امامی در کتیبه‌ بناهای این عصر چگونه است؟ بنابراین، هدف از این مقاله، تبیین نقش و کارکرد آرایه‌های خوش‌نویسی معماری در بیان اصول مذهب تشیع و تأثیر آن‌ها بر مسأله مشروعیت مذهبی شاهان صفوی است. داده‌های اولیه در این پژوهش، به روش اسنادی گردآوری شده و پژوهش به شیوه توصیفی - تحلیلی و تحلیل‌ها با مقایسه و استدلال استقرایی صورت گرفته است. جامعه آماری پژوهش، بناهای صفوی در اصفهان، اردبیل و مشهد را دربر می‌گیرد. اصفهان به عنوان مرکز حکومت صفویان از عصر شاه‌عباس اول انتخاب شده و دلیل گزینش اردبیل و مشهد نیز مرکزیت دینی و معنوی این دو شهر برای حاکمان و جامعه عصر صفوی بوده است. ضمن آن‌که اردبیل و مشهد به عنوان خطوط مقدم صفویان در مقابله با حکومت‌های سنی‌مذهب شمال غربی (عثمانی) و شمال شرقی (ازبک‌ها)، اهمیت ویژه‌ای در دوره صفوی داشته‌اند و چنین پنداشته می‌شود که اهداف سیاسی و مذهبی شاهان صفوی در فرم و محتوای کتیبه‌های بناهای این دو ناحیه اثرگذار بوده است.

پیشینه پژوهش

شماری از پژوهش‌گران به بازخوانی، تفسیر و تحلیل کتیبه بناهای دوران اسلامی و تبیین عقاید شیعی در این کتیبه‌ها توجه کرده و هر یک با رویکردی خاص، به مطالعه تعدادی از بناها پرداخته‌اند. در برخی از این پژوهش‌ها، بر نمادهای شیعی در بناهای عصر صفوی تأکید شده و در برخی دیگر، به ادوار پیشین یا پسین آن توجه گردیده است. مسعود کوثری در مقاله‌ای با عنوان «هنر شیعی در ایران»، با رویکردی جامعه‌شناسانه، به تبیین عناصر شیعی در هنرهای ایرانی - اسلامی پرداخته است. (کوثری، ۱۳۹۰) کلانتر و آیت‌اللهی در مقاله «کاربرد آیات قرآنی و متون مذهبی در تزیینات معماری شیعی مازندران»، به بررسی کتیبه‌های شیعی در مقابر امام‌زادگان مازندران پرداخته‌اند. (کلانتر و آیت‌اللهی، ۱۳۸۸) از این دو نویسنده، مقاله دیگری با عنوان «بررسی تطبیقی کاربرد متون مذهبی در هنر شیعی مازندران با تمرکز بر آثار شهرستان ساری» به چاپ رسیده است. (کلانتر و آیت‌اللهی، ۱۳۹۳) یوسفی و گلمغانی‌زاده نیز در کتابی با عنوان *هنرهای شیعی در مجموعه تاریخی و فرهنگی شیخ‌صفی‌الدین اردبیلی*، به بررسی نمادهای شیعی در این مجموعه پرداخته‌اند. (یوسفی و گلمغانی‌زاده اصل، ۱۳۸۹) گلمغانی‌زاده اصل در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود، تزیینات کتیبه‌ای بقعه شیخ‌صفی‌الدین اردبیلی را مطالعه کرده است، (گلمغانی‌زاده اصل، ۱۳۸۱) هم‌چنین به صندوق‌های چوبی بقعه شیخ‌صفی‌الدین، شناخت طرح و فن و محتوای کتیبه‌های آن‌ها در پایان‌نامه *مژگان خیراللهی از ناوله توجه شده است*. (خیراللهی از ناوله، ۱۳۸۸) تزیینات بقعه شیخ‌صفی‌الدین نیز در پژوهش دیگری از شایسته‌فر و گلمغانی‌زاده اصل با عنوان «تزیینات کتیبه‌ای نمای بیرونی بقعه شیخ‌صفی‌الدین اردبیلی» مطالعه شده است. (شایسته‌فر و گلمغانی‌زاده، ۱۳۸۱)

شایسته‌فر در مقاله «جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی»، موضوع و محتوای برخی از کتیبه‌ها در بناهای دوران اسلامی را مطالعه کرده است. (شایسته‌فر، ۱۳۸۰) لطف‌الله هنرفر نیز در پژوهشی ارزشمند با عنوان «فهرست کتیبه‌های تاریخی در آثار باستانی اصفهان»، به تهیه فهرستی از همه انواع کتیبه‌ها در بناهای صدر اسلام تا دوران

متأخر در اصفهان پرداخته و این فهرست را در مقاله‌ای با همین نام منتشر نموده است. (هنرفر، ۱۳۴۸)

کیانمهر و تقوی‌نژاد در مقاله «مطالعه تطبیقی مضامین کتیبه‌های کاشی‌کاری مدرسه چهارباغ اصفهان و باورهای عصر صفویه»، نمود تصویری و نوشتاری برخی از باورهای فرهنگی، دینی و اجتماعی در کتیبه‌های کاشی‌کاری این مدرسه را بررسی کرده‌اند. (کیانمهر و تقوی‌نژاد، ۱۳۹۰) پایان‌نامه تقوی‌نژاد با عنوان بررسی تطبیقی نقوش کاشی‌کاری‌های مدرسه چهارباغ اصفهان و باورهای عصر صفویه، به مطالعه تمامی نمودهای تصویری و نوشتاری در این بنا از جمله همه انواع نقوش تزیینی پرداخته و جامعه آماری مورد مطالعه وی، فراتر از کتیبه‌های بناست. (تقوی‌نژاد، ۱۳۸۷) عبدالله متولی در مقاله «صفویه و الگوها و نمادهای تبلیغات مذهبی در ساختار حکومتی‌اش»، برخی از نمادهای تصویری و عینی در هنر و معماری این دوره را به نمایش گذاشته است. (متولی، ۱۳۹۱)

سیدهاشم حسینی نیز کتیبه‌نگاری عصر صفوی را در مقاله‌ای با عنوان «مقایسه ویژگی‌های هنر کتیبه‌نگاری عصر صفوی در دو مجموعه شاخص شیعی ایران؛ حرم مطهر امام رضا علیه السلام و بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی» منتشر نموده است. (حسینی، ۱۳۸۸) حسینی در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان بررسی کتیبه‌های مجموعه آستان قدس رضوی در دوره صفوی نیز به مطالعه تکنیکی، زیبایی‌شناسی و سبک‌شناسی کتیبه‌های این مجموعه پرداخته و تزیینات، نقوش و موضوع این کتیبه‌ها را هم‌زمان نشان داده است. (حسینی، ۱۳۸۰)

کتیبه‌های رواق‌های حرم مطهر رضوی علیه السلام، در پژوهش دیگری با عنوان «بررسی محتوایی کتیبه‌های رواق‌های ساخته‌شده در حرم رضوی در عصر تیموری و صفوی» مطالعه شده است. (شایسته‌فر، ۱۳۹۲) زهراسادات مقدس نیز در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان بازنمایی شرایط فرهنگی دوران صفویه بر هنر کتیبه‌نویسی در مسجد جامع اصفهان، به برخی عوامل اثرگذار بر کتیبه‌های مسجد جامع اصفهان توجه نموده و کتیبه‌های قرآنی، حدیث، اسماء‌الله، ادعیه و اشعار را در آن مطالعه کرده است. (مقدس، ۱۳۹۱)

بررسی پژوهش‌های پیش‌گفته، نشان می‌دهد جامعه آماری برخی از این پژوهش‌ها، بناهایی از تمامی ادوار اسلامی را دربر می‌گیرد و افزون بر تزیینات کتیبه‌ای، به سایر انواع تزیین در این بناها توجه شده است. برخی دیگر که صرفاً تزیینات کتیبه‌ای را مطالعه کرده‌اند، به مسأله مشروعیت شاهان صفوی و ترویج عقاید تشیع دوازده‌امامی به صورتی جامع و عمیق پرداخته‌اند. هم‌چنین برخی دیگر از پژوهش‌ها، صرفاً به مطالعه یک نمونه شاخص پرداخته و به مجموعه‌ای از بناهای این عصر در کنار هم و در یک بافت فرهنگی توجه نشده است. بر این اساس، موضوع و رویکرد مقاله حاضر یعنی تبیین مسأله ترویج عقاید شیعی و مشروعیت شاهان صفوی در یک بافت فرهنگی گسترده در سه مرکز اصلی آن روزگار، اصفهان (پایتخت حکومت)، اردبیل (خط مقدم مقابله با سنی‌گرایان عثمانی) و مشهد (خط مقدم مقابله با سنی‌گرایان ازبک)، نو و بدیع خواهد بود.

شیوه‌های ترویج اندیشه‌های مذهبی در دوره صفویان

یک پارچگی مذهبی و همراهی دین و دولت در عصر صفوی، نقطه عطفی در تاریخ گسترش عقاید شیعی در ایران بود. شاهان صفوی و در رأس آن‌ها، شاه اسماعیل اول، در عین حال که خود را جانشینان معنوی شیخ صفی‌الدین می‌دانستند، نسبت خود را از طریق امام کاظم علیه السلام به امام علی علیه السلام می‌رساندند. (کیانمهر و تقوی‌نژاد، ۱۳۹۰، ص ۱۳۴) آن‌ها با اعلام رسمیت مذهب تشیع و بهره‌گیری از آموزه‌های آن، در پی تثبیت حکومت خود از طریق تبلیغات مذهبی بودند. این تبلیغات که «در ادوار گذشته عموماً با بهره‌گیری از شعر حماسی، نقاشی، نقوش برجسته، سکه، معماری و مبلغان صورت می‌گرفت» (Walton, 1997, p.49)، حاکمان صفوی را در پیشبرد دو هدف عمده یاری می‌رساند: نخست، مشروعیت یافتن حکومت و دوم، ترویج اندیشه‌های شیعی دوازده‌امامی به عنوان عامل وحدت‌بخش جامعه و قلمرو خود؛ بنابراین شاهان صفوی، سه روش «تبلیغ کلامی»، «تبلیغ رفتاری» و «تبلیغ تصویری و بصری در قالب نمادها و نشانه‌ها» را برای تبلیغات مذهبی خود در پیش گرفتند.

۱. تبلیغ کلامی

شاهان صفوی، به ایجاد نهادها و مناصبی اهتمام ورزیدند که وظایف عمده آن‌ها، ترویج اصول مذهب تشیع و مقابله با عقاید مخالف بود. نهاد «صدارت» یا منصب «صدر»، از جمله این نهادها و از مهم‌ترین بازوهای اجرایی حکومتی به شمار می‌رفت. (سیوری، ۱۳۸۶، ص ۲۹) بخشی از تبلیغات مذهبی صفویان، بر عهده مبلغان و مأمورانی بود که به شیوه گفتاری، رودررو و مستقیم به ترویج اصول و اندیشه‌های شیعی در قلمرو اصلی صفویان و سرزمین‌های هم‌جوار آن‌ها می‌پرداختند. در پی این تبلیغات، در میان جامعه آن روزگار، باور به عصمت و پاکی حاکمان صفوی شکل گرفت و چنین تصور می‌شد که پادشاهان صفوی، مرتکب گناه و معصیتی نمی‌شوند و فرزند پیغمبر ﷺ هستند. آن‌ها هر چه انجام دهند، عین صواب و درست است. (سانسون، ۱۳۴۶، ص ۳۶) این تبلیغات مذهبی، در شهرهای مرزی قلمرو صفویان و شهرهای تازه‌فتح‌شده و یا شهرهایی که بیم تسلط عقاید مخالفان در آن‌ها می‌رفت، اهمیت ویژه‌ای داشت.

۲. تبلیغ رفتاری

در نیمه اول حکومت صفویان، به سه دلیل، اعتماد مذهبی عمیقی در میان مردم نسبت به شاهان صفوی شکل گرفت: نخست، تأکید ویژه شاهان بر آموزه‌های دینی و اصول مذهب تشیع و اعلام رسمی آن از منابر و مساجد؛ دوم، انتساب شاهان به خاندان امامت و سوم، حمایت روحانیان. چنان‌که سانسون در توصیف این اعتقاد و اعتماد، جمله‌ای را از زبان فردی خطاب به شاه این‌گونه بیان کرده است که «ای شاه، تو دین و ایمان من هستی». (سانسون، ۱۳۴۶، ص ۱۶۹) بر اساس گزارش شاردن، شاه و دربار او در نگاه مردم مقدس شمرده می‌شدند. (شاردن، ۱۳۷۵، ص ۱۴۴۵-۱۴۴۶) بنابراین رفتار او باید جلوه‌هایی از این تقدس را نشان می‌داد. از مهم‌ترین رفتارهای دینی شاهان صفوی انجام سفرهای زیارتی، اهتمام به ساخت یا بازسازی اماکن مذهبی شیعیان و تأکید بر برگزاری اعیاد و سوگواری‌های مذهبی بود.

۳. تبلیغ تصویری و بصری

افزون بر تبلیغات کلامی و رفتاری، شیوه بهره‌گیری از تصاویر در آثار ملموس و عینی نیز به ترویج اندیشه‌های مذهبی حاکمان صفوی کمک می‌نمود. آثار معماری و هنرهای کاربردی و تزئینی، از جمله این آثار ملموس هستند که در پی شکوفایی اقتصادی و ثبات سیاسی در عصر صفوی به اوج رسیدند. این آثار، زمینه بسیار مناسبی را برای بیان بصری اندیشه‌های مذهبی فراهم آوردند.

۳-۱. بیان بصری در هنر و صنعت

شاهان صفوی با آگاهی از اهمیت تبلیغات تصویری و بصری، حمایت ویژه‌ای را از هنرمندان و صنعت‌گران انجام دادند و در این دوره، کارگاه‌های تولید آثار هنری به صورت متمرکز شکل گرفت. بخشی از تولیدات این کارگاه‌ها از حیث اقتصادی و به منظور رفع نیاز داخلی و همچنین صادرات برای حکومت اهمیت داشت. اما در عین حال، بیان نمادین نگاره‌ها و مضمون کتیبه‌های موجود بر این آثار هنری نیز در انتقال پیام‌های دینی به مخاطبان نقش مهمی ایفا می‌کرد. از بهترین صنایع و هنرهای تبلیغی خوشنویسی، کتابت، مهرسازی و ضرب سکه بوده است. (برای اطلاعات بیشتر درباره مهرها و سکه‌ها ر.ک. به اسماعیلی، ۱۳۸۵ و متولی، ۱۳۹۱)

۳-۲. بیان بصری در معماری

به نظر می‌رسد آثار معماری دوره صفوی و جلوه‌های تصویری و نوشتاری در آن‌ها، نقش ویژه‌ای در مشروعیت‌بخشی به حکومت و تقویت پایه‌های آن داشتند. بنابراین رابطه شاهان و معماری این دوران، کاملاً دوسویه بود؛ از یک سو حمایت شاهان، نقش مهمی در گسترش معماری داشت و از سوی دیگر، توسعه معماری، سبب تحکیم پایه‌های حکومت و مشروعیت شاهان می‌شد. حمایت از ساخت مساجد، تکایا و حسینیه‌ها، بازسازی مقابر امامان و امام‌زادگان از جمله این حمایت‌ها بود؛ مانند دستور مستقیم شاه اسماعیل برای

بازسازی مشاهد (منشی قزوینی، ۱۳۷۸، ص ۱۲۴)، فرمان شاه‌طهماسب برای بازسازی مساجد و مزارات متبرکه قم، ری و عراق عجم (عبدی‌بیگ شیرازی، ۱۳۶۹، ص ۹۲) و دستورهای متعدد شاهان به ویژه شاه‌عباس برای بازسازی مشهدالرضا (ع) (اسکندریک منشی، ۱۳۷۷، ص ۹۲۹؛ سانسون، ۱۳۴۶، ص ۲۰۱؛ تاورنیه، ۱۳۸۳، ص ۱۹۰) به نظر می‌رسد در بسیاری از این بازسازی‌ها، اعتقادات مذهبی شاهان صفوی، هم در فرم و هم در تزیینات معماری نمود یافته است.

الف) بیان بصری دیوارنگاره‌ها

دیوارنگاره‌ها در معماری صفوی، بیش‌تر در قالب نقاشی روی سطوح گچی و آهکی یا نقوش روی کاشی‌ها، نمود یافته و در مقایسه با آرایه‌های گچ‌بری، آجرکاری و حجاری، دارای تنوع و انعطاف‌پذیری بیش‌تری در نمایش نگاره‌ها هستند. اغلب دیوارنگاره‌های این عصر، در بناهای غیرمذهبی نمود یافته و مضامین غیردینی در آن‌ها غالب است، اما نمونه‌هایی از دیوارنگاره‌های مذهبی در آرامگاه‌ها، مساجد، حسینیه‌ها، سقاخانه‌ها، گرمابه‌ها و مدارس این عصر برجای مانده که با تأکید بر نمادهای شیعی طراحی شده‌اند. در نمونه‌های مذهبی اغلب واقعه کربلا، تمثال ائمه اطهار (ع) و نمادهایی همچون شیر و خورشید و طاووس نقش شده است. (عنصری، ۱۳۸۳، ص ۱۳۴) نگاره طاووس در فرهنگ اسلامی، نمادی از راهنمایی، مرغ بهشتی، دفع‌کننده شیطان و استقبال‌کننده از مؤمنان است (خزایی، ۱۳۸۶، ص ۲۶) و نقش شیر به عنوان نمادی از حضرت علی (ع) به کار رفته است. (خزایی، ۱۳۸۱، ص ۵۴)

ب) بیان بصری خوش‌نویسی‌ها و کتیبه‌ها

نخستین دلیل قدسی بودن هنر خوش‌نویسی در نظر مسلمانان، پیوند آن با کلام وحی الهی و دلیل دوم، ارتباط آن با شعر و ادبیات عرفانی بود. سومین دلیل، اعتقاد مسلمانان به ابداع خوش‌نویسی به دست حضرت علی (ع) بود؛ «درستی یا نادرستی این مطلب اهمیتی ندارد،

چون راهی به تأیید یا رد آن وجود ندارد. اما آنچه مهم است، نفس این ادعاست که معلوم می‌دارد مسلمانان، سرچشمه خوش‌نویسی را در کسی می‌دیدند که پس از پیامبر ﷺ، برجسته‌ترین چهره معنوی در اسلام است». (نصر، ۱۳۸۶، ص ۳۴۷-۳۴۸) ویژگی‌ها و کارکردهای خوش‌نویسی در دوران اسلامی، باعث شد که آموختن آن در نزد بسیاری از طبقات اجتماعی، مایه افتخار و نوعی امتیاز تلقی شود و به بخشی مهم از آموزش‌های عمومی طبقه روشن‌فکر و اشراف و آرزو و آرمان هر فردی تبدیل گردد. (سوچک، ۱۳۸۵، ص ۶۰) بنابراین بهره‌گیری از فرم‌های متنوع خوش‌نویسی به همراه مضامین دینی در هنر و معماری، از یک سو بیان‌گر اندیشه‌ها و باورهای مذهبی جامعه و حکومت‌های مسلمان بود و از سوی دیگر به دلیل اهمیت، جایگاه و تقدس در نزد جوامع مسلمان، اثر عمیقی بر نگرش مردمان و شکل‌گیری باورهای مذهبی فردی و اجتماعی داشت.

نقش کتیبه‌نگاری معماری در ترویج باورهای مذهبی و مشروعیت حاکمان صفوی

گسترش کمی و کیفی بناسازی در دوره صفوی که با حمایت شاهان در پایتخت و شاه‌زادگان و حاکمان در شهرهای دیگر روی داد، زمینه مناسبی را برای بروز شیوه‌های هنری در آرایه‌های معماری فراهم آورد. آرایه‌های خوش‌نویسی و کتیبه‌نگاری در معماری نیز به عنوان شیوه‌های هنری ممتاز در دوران اسلامی از این قاعده مستثنا نبود. تا جایی که پیوند و وابستگی خوش‌نویسی و معماری در دوره صفوی به حد اعلایی رسید. (حسینی و طاووسی، ۱۳۸۵، ص ۶۰) به نظر می‌رسد یکی از دلایل کاربرد فراوان کتیبه‌های خوش‌نویسی در معماری عصر صفوی، رواج کاشی هفت‌رنگ یا خشتی و قابلیت طراحی و نقش‌اندازی آسان بر این نوع کاشی بود؛ زیرا در دوره صفوی بهره‌گیری از کاشی‌های خشتی هفت‌رنگ در معماری، بیش از انواع تزیینات دیگر صورت گرفت؛ در حالی که در ادوار پیشین، آرایه‌های گچ‌بری، آجرکاری و کاشی معرق در معماری متداول‌تر بود. به بیان دیگر، محدودیت‌های نقش‌اندازی بر کاشی خشتی، کم‌تر از دیگر گونه‌های تزیینی بود و بر همین اساس، انواع خطوط با جلوه‌های ویژه هنری، در کتیبه‌های معماری دوره صفوی به کار

رفت. این کتیبه‌ها، علاوه بر کارکرد زینتی خود، به عنوان رسانه‌هایی پیام‌رسان، بر عقاید دامنه وسیعی از مخاطبان اثر گذاشتند و نقش مهمی در ترویج و تبلیغ اصول مذهب تشیع و مشروعیت‌بخشی به حاکمان صفوی داشتند. بر این اساس، گاه «فرم و صورت کتیبه‌ها»، گاه «محتوا و مضمون کتیبه‌ها» و گاهی «جایگاه و محل نصب کتیبه‌ها» دربردارنده پیام‌های مهمی بود و به تبلیغ و ترویج عقاید شیعی مورد نظر شاهان کمک می‌کرد.

۱. تحلیل بر پایه فرم و صورت کتیبه‌ها

همان‌گونه که اشاره شد، هنر خوش‌نویسی دارای جنبه‌هایی از تقدس است و رابطه‌ای قوی با ذات کبریایی و قدسی خداوند دارد. بر این اساس، ذات الهی در صورت آثار هنری خوش‌نویسی، چه در کتابت قرآن و چه در تزیین مساجد و بناهای اسلامی، به صورت کتیبه و به شیوه‌ها و سبک‌های مختلف خوش‌نویسی، نمود یافته است. از سوی دیگر، در میان همه انواع خطوط اسلامی، خطوط ثلث و کوفی، بیش‌ترین هم‌بستگی و پیوند را با مضامین مذهبی دارند و نقش ویژه‌ای در خلق فضاهای قدسی و روحانی ایفا می‌کنند. از دوره سلجوقیان که از خط ثلث برای کتیبه‌نگاری معماری استفاده می‌کردند، شمار فراوانی از کتیبه‌های اماکن مذهبی یا کتیبه‌هایی با مضامین مذهبی، با این نوع خط نگارش یافتند. هم‌چنین خط ثلث در دوره صفوی نیز رایج‌ترین و متداول‌ترین نوع خط در کتیبه‌های مذهبی بناها بود. در این دوره، از خط ثلث بیش‌تر برای نگارش آیات قرآن، روایات و احادیث عربی استفاده می‌شد و خطوط دیگری هم‌چون نستعلیق، اغلب برای نگارش اشعار یا بیان نام کتیبه‌نویس در انتهای کتیبه‌ها به کار می‌رفت. (حسینی و طاووسی، ۱۳۸۵، ص ۶۰) هم‌چنین خط کوفی که اغلب به صورت کوفی بنایی در آثار معماری این دوره نمود یافته، بیش‌تر برای بیان نام‌های متبرک هم‌چون: الله، محمد، علی و سایر ائمه معصوم به کار رفته است. بر این اساس، به نظر می‌رسد دو خط ثلث و کوفی بنایی، در مقایسه با دیگر خطوط، بار مذهبی بیش‌تری را به دوش می‌کشیدند و فرم آن‌ها در نخستین نگاه، مضامین و پیام‌های مقدس و مذهبی را در ذهن بیننده شکل می‌داد.

۲. تحلیل بر پایه محتوا و مضمون کتیبه‌ها

مبانی اعتقادی و سیاسی مذهب شیعه، بر آیات قرآن و روایات پیامبر ﷺ استوار است. در جهان‌بینی و نگرش شیعیان دوازده‌امامی، مفاهیمی مانند امامت، عصمت، عدالت، شفاعت، اجتهاد، انتظار، عالم مثال و سلسله‌مراتب وجود، از مهم‌ترین مفاهیم و ارکان اعتقادی هستند. (انصاری و هم‌کاران، ۱۳۸۷، ص ۱۴۹ و ۱۵۵) در این میان، مفاهیم امامت و ولایت، جایگاه بسیار ویژه‌ای در نظر شیعیان دارند و مصادیق عینی و نمود ظاهری آن در هنر و معماری پرشمارتر است. بنابر این اعتقاد، «انسان شیعه‌مذهب، هرگز به حال خود رها نمی‌شود، بلکه همواره راهنما و سروری دارد که دست وی را گرفته و به صراط مستقیم هدایتش می‌کند». (همان، ص ۱۵۱) به نظر می‌رسد، به دلیل اهمیت و جایگاه مسأله امامت و ولایت در نظام اعتقادی شیعه، حاکمان صفوی به منظور ترویج عقاید شیعی و کسب مشروعیت مذهبی و سیاسی، بر این مسأله تأکید بیش‌تری نموده‌اند. به همین دلیل، مضامین مرتبط با امامت و ولایت در بناهای حکومت‌نهاد در این عصر بیش‌تر متجلی شده است. این مسأله در کتیبه‌نگاری معماری دوره صفوی، در قالب کتیبه‌هایی با مضمون نام‌های متبرک، ستایش پیامبر ﷺ و دوازده امام یا چهارده معصوم، احادیثی از نبی مکرم اسلام ﷺ و امامان علیهم‌السلام، دعاها و هم‌چنین کتیبه‌های قرآنی نمود یافته که عمدتاً برای انتقال جنبه‌های تقدس این عبارات، با خطوط ثلث و کوفی نگارش شده‌اند. اما برخی بناها به کتیبه‌هایی با خط نستعلیق نیز آراسته گشته‌اند و عمدتاً حاوی اشعاری هستند که برخی از آن‌ها در ستایش پیامبر ﷺ و امامان علیهم‌السلام سروده شده‌اند.

الف) تحلیل بر پایه نام‌های متبرک و ستایش بزرگان دین

نام‌های متبرکی هم‌چون: الله، محمد، علی و نام دیگر امامان معصوم علیهم‌السلام، از مهم‌ترین موضوعات در کتیبه‌نگاری معماری دوره صفوی هستند که گاه به صورت منفرد و گاه در کنار هم نمود یافته‌اند. اما در این میان، نام علی علیه‌السلام تقریباً به فراوانی در اغلب بناهای مذهبی و مقدس این دوره تجلی یافته است. بهره‌گیری از این نام‌های متبرک در کتیبه بناها، موجب

القای این اندیشه در باور جامعه بود که حاکمان صفوی، مروّجان واقعی دین هستند و به واسطهٔ ارتباط با خاندان امامت، از مشروعیت زیادی برخوردارند. حمایت قبایل قزلباش از حاکمان صفوی، از یک سو و فقها و علمای دین از سوی دیگر نیز سبب تقویت چنین اندیشه‌ای در باور عمومی جامعه بود؛ چنان‌که قبایل قزلباش برای حاکمان و شیوخ صفوی، منزلت الهی قائل بودند و وجود ارتباط میان آن‌ها با امامان شیعه را تبلیغ می‌کردند. (پناهی سمnانی، ۱۳۷۱، ص ۷۲) خود شاهان نیز نسب خود را به امام کاظم علیه السلام می‌رساندند و ادعا می‌نمودند که برخوردار از عصمت و نمایندگان امام مهدی (عج) هستند. (لکزایی، ۱۳۸۶، ص ۱۰۶) پسوند «الموسوی» و «الحسینی» در کتیبه‌هایی که حاکمان صفوی را به عنوان سازندگان بناها معرفی نموده‌اند، به گونه‌ای آگاهانه برای بیان انتساب آن‌ها به امامان به کار می‌رفت.

برخی علمای شیعه این دوره مانند شیخ علی کرکی، شیخ عبدالصمد حارثی (پدر شیخ بهایی) و علامه محمدباقر مجلسی نیز به ترویج این باور پرداختند که دولت صفوی همان دولت موعود قبل از ظهور امام زمان (عج) است که وظیفه‌اش فراهم آوردن مقدمات ظهور است. در پی این زمینه‌سازی‌ها، تأکید بر اطاعت جامعه از حاکمان صفوی فزونی یافت. تا جایی که در رساله‌ای از دوره شاه‌طهماسب اول، بر وجوب دعا و اطاعت از «هذه الدولة الناطقه بالامعه» تأکید شده و روایتی از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل شده که فرموده: «طاعة السلطان واجبه، و من ترک طاعة السلطان فقد ترک طاعة الله و دخل فی نهیه». (جعفریان، ۱۳۹۰، ص ۷۳۷-۷۳۸) تأکید بر وجود ارتباط میان حاکمان صفوی با خاندان امامت و حکومت امام زمان (عج)، آن چنان در این عصر اهمیت یافت که رهبر صفویان، نمایندهٔ امام غایب یا خود امام غایب دانسته می‌شد و چنین القا می‌کردند که خداوند در او حلول کرده است. بر این اساس، شاه اسماعیل اول نیز تمایل داشت که پیروانش او را وجودی الهی بدانند. (سیوری، ۱۳۸۶، ص ۲۰) وی ادعا می‌نمود که هیچ کاری را بدون اجازه امامان انجام نمی‌دهد و خداوند و امامان معصوم علیهم السلام همراه اویند. هم‌چنین مدعی بود که امام علی علیه السلام را در خواب دیده و امام، او را به تشکیل دولت شیعی واداشته است. (همان، ص ۲۶)

بر پایه آن چه گفته شد، نمایش اعتقادات حاکمان صفوی به اصول دین (توحید: بهره‌گیری از نام الله؛ نبوت: استفاده از نام محمد ﷺ؛ امامت: کاربرد نام علی ﷺ) و ارتباط آن‌ها با خاندان امامت، در بناهای این دوره اهمیت فراوانی داشت. بر این اساس، بناهای زیادی از این دوره برجای مانده که نشان‌دهنده چنین شیوه‌ای برای تبلیغ و ترویج اندیشه‌های دینی و سیاسی شاهان صفوی است. «شبستان زیر گنبد مسجد حکیم اصفهان با اسماء الله، محمد ﷺ و علی ﷺ تزئین شده است». (زمرشیدی، ۱۳۹۰، ص ۱۰۵) محراب شبستان زیر گنبد، کاشی‌کاری‌هایی مربع‌شکل در میان آجرکاری دارد که در آن‌ها واژه «علی» و عبارتی در وصف او با عنوان «فرض الحاضر الغائب حب علی بن ابی‌طالب» نوشته شده است. این محراب، بزرگ‌ترین و زیباترین محراب مسجد حکیم است. (همان، ص ۱۱۲) کتیبه ورودی شرقی مسجد حکیم به نام‌های «محمد و علی»، در چهار گوشه مربع میانی با رنگ زرد روی زمینه تیره و به خط بنایی (شایسته‌فر، ۱۳۸۶، ص ۲۹) و اشعار فارسی و کاشی‌کاری‌های متنوع حاوی اسماء جلاله الله آراسته شده است. ایوان شرقی مسجد نیز کتیبه‌هایی با مضمون سوره‌های قرآن و توسل به الله، محمد ﷺ و علی ﷺ دارد. (زمرشیدی، ۱۳۹۰، ص ۱۰۵) در لچکی این ایوان، اسماء الهی، محمد و علی، به صورت کتیبه با خط بنایی در ترکیب با نقوش هندسی در زمینه آجر اجرا شده است. (همان، ص ۱۰۹) ایوان غربی مسجد حکیم، با کتیبه‌های روز میلاد و روز وفات معصومان، حاوی مضامین شیعی است. «ایوان جنوبی و قوس تاق آن حاوی آیات قرآنی، اسماء جلاله و اسامی پنج تن است». (همان، ص ۱۰۵) در تاق محراب شبستان زمستانی، نام محمد ﷺ به صورت دورانی و نام علی ﷺ در نیم‌شمسه‌های بدنه محراب به صورت کاشی معقلی و به خط بنایی شکل گرفته است. (همان، ص ۱۰۶)

نام حضرت علی ﷺ در کتیبه‌های ایوان عباسی در صحن عتیق حرم مطهر رضوی ﷺ نیز نقش بسته است. (حسینی، ۱۳۸۸، ص ۱۲۱) هم‌چنین در رواق دارالفیض حرم رضوی ﷺ که از ساخت‌وسازهای دوره صفوی است، در بالای ازاره سنگی، کتیبه‌ای از اشعار قائانی به

خط نستعلیق درباره منزلت و مقام امام رضا علیه السلام نصب شده، بدین مضمون که حتی زمین و هفت طبقه آسمان هم به یمن وجود امام رضا علیه السلام دارای فیض هستند و عظمت امام در عقل و خیال هیچ‌کس نمی‌گنجد. (شایسته‌فر، ۱۳۹۲، ص ۱۲۴)

نام مبارک علی علیه السلام در تزیینات دیواره‌های بیرونی مقبره شاه اسماعیل اول، در مجموعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی نیز به خط کوفی معقلی درون کادرهای لوزی شکل نقش بسته و عبارات «الله، محمد، علی» در تاق‌نمای سمت چپ ایوان دارالحديث در این مجموعه آمده است. (حسینی، ۱۳۸۸، ص ۱۲۱)

کتیبه محراب‌های مرمری داخل صدفه صاحب در مسجد جامع اصفهان، مشتمل بر اسامی دوازده امام به خط ثلث است که در سال ۹۱۸ هجری به دست تاج‌الدین نگارش یافته‌اند. (هنرفر، ۱۳۴۸، ص ۵۶) هم‌چنین الواح سنگی منصوب بر دیوارهای دالان ورودی مسجد جامع اصفهان، مشتمل بر نام دوازده امام به خط ثلث و به تاریخ ۹۳۵ هجری است. (هنرفر، ۱۳۴۸، ص ۵۷) در مدرسه کاسه‌گران اصفهان نیز نام «الله»، «محمد» و «علی»، بر سقف مدرسه نوشته شده است. (شایسته‌فر، ۱۳۸۰، ص ۸۰) بر بدنه مناره‌های مدرسه چهارباغ اصفهان نیز نام‌های الله، محمد و علی پشت سر هم به صورت زوج تکرار شده‌اند (کیانمهر و تقوی‌نژاد، ۱۳۹۰، ص ۱۴۵) هم‌چنین در زیر هلال داخل ایوان شرقی مدرسه چهارباغ، نام علی به خط کوفی بنایی در کنار «الله» و «محمد» و سایر القاب خداوند آمده (همان، ص ۱۴۶) و در دیوار شمالی سرسرای ایوان شمالی و در هشتی‌های چهارگوشه حیاط مدرسه، نام‌های مقدس الله، محمد و علی در کنار هم نقش بسته‌اند. (همان، ص ۱۴۸)

در تزیین مناره و گلدسته مسجد امام اصفهان، نام علی علیه السلام به صورت خطی و همراه با ریتم تکرار و این نقش در ورودی اصلی مسجد به صورت متقارن نشان داده شده است. در ایوان ورودی، نام «الله» درون شمسه هشت‌پر زرد و «محمد» درون شمسه هشت‌پر سفید و نام «علی» نقش بسته است. (شایسته‌فر، ۱۳۸۶، ص ۲۸)

نام حضرت فاطمه علیه السلام و امام حسن علیه السلام و امام حسین علیه السلام نیز از نام‌های پرکاربرد در بناهای مذهبی دوره صفوی است. هم‌چنین عبارات «حسنین» یا «سیدی شباب اهل الجنة» که پیامبر

برای خطاب امام حسن مجتبی‌علیه السلام و امام حسین علیه السلام به کار می‌بردند، در کتیبه‌نگاری این دوره به کار رفته است. (شایسته‌فر، ۱۳۸۰، ص ۸۴) مثلاً بر گنبد مسجد امام اصفهان، عبارت «و فاطمه الزهرا و حسن مجتبی و حسین شهید کربلا» دیده می‌شود. «استفاده از این نام‌ها در گنبد مسجد امام، اعتقادات و سیاست مذهبی حامی و مشوق ساخت مسجد، شاه‌عباس اول را بازگو می‌کند که از این طریق، در جهت تشویق و تقویت اعتقادات مذهبی مردم می‌کوشیده است». (همان، ص ۸۵)

نام مبارک علی علیه السلام در کتیبه‌های درهای چوبی امام‌زاده ابراهیم در مجاورت مسجد کاج اصفهان (۹۷۲-۹۷۳ق) چهار مرتبه به خط کوفی تزئینی تکرار شده است. (شایسته‌فر، ۱۳۸۰، ص ۸۱-۸۲) هم‌چنین عبارت «ناد علیا مظهر العجائب تجده عوناً لک فی النوائب»، با خط ثلث بر این در حک شده که حضرت علی علیه السلام را دوا و شفای هر بدبختی می‌داند. (شایسته‌فر، ۱۳۸۰، ص ۸۲)

ب) تحلیل بر پایه احادیث

احادیث، دسته دیگری از مضامینی هستند که در کتیبه‌های بناهای عصر صفوی به کار رفته‌اند و بیان‌گر میزان توجه و اعتقاد بانیان و حاکمان صفوی به اصول مذهب تشیع هستند. توجه به احادیث در این دوره، چنان اهمیت یافت که برخی علمای برجسته در این دوره به گردآوری، تدوین و آموزش احادیث همت گماشتند و کتب بسیاری در زمینه حدیث نگاشته شد. ملا محمد تقی بن مقصود علی اصفهانی پدر علامه محمد باقر مجلسی، نخستین کسی بود که در عصر صفوی، به ترویج حدیث شیعه پرداخت. (خوانساری، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۱۸) پس از وی، ملا محسن فیض کاشانی کتاب *وافی*، از بزرگ‌ترین و جامع‌ترین کتب حدیث و دربردارنده کتب اربعه شیعه را در این عصر نوشت. (نک: فیض کاشانی، ۱۴۰۶) هم‌چنین محمد باقر مجلسی در *اواسط و اواخر حکومت صفویان*، به گردآوری احادیث شیعه در کتاب *بحار الانوار* پرداخت. (نک: مجلسی، بی‌تا) بنابراین در این دوره،

احادیث - به عنوان یکی از منابع شناخت دین در تفکر اعتقادی شیعیان - بیش از پیش در کانون توجه قرار گرفت و بیان بصری آن در کتیبه‌های بناها به ویژه بناهای حکومت‌نهاد، ناشی از اهمیت آن‌ها در نزد جامعه و حکومت است. بدین ترتیب، حاکمان صفوی با حمایت از ساخت مساجد، مدارس و بقاع متبرکه و استفاده از برخی احادیث در کتیبه‌های این بناها، از یک سو به ترویج احادیث کمک می‌کردند و از سوی دیگر، هدف پیش‌گفته یعنی «تأکید بر ارتباط با خاندان امامت» را دنبال می‌نمودند.

یکی از احادیث پیامبر ﷺ که شیعیان بسیار به آن تأکید و توجه کرده‌اند، حدیث «انا مدینه العلم و علی بابها» است که به موقعیت ممتاز علمی حضرت علی علیه السلام اشاره می‌کند. این حدیث به فراوانی در معماری صفوی به کار رفته و نقش مهمی در تحکیم پایگاه حکومت شیعی صفویان داشته است. برای نمونه، این حدیث بر قطعه سنگ هلالی در بالای ایوان شرقی صحن عتیق حرم رضوی علیه السلام نوشته شده است. (حسینی، ۱۳۸۸، ص ۱۱۸) هم‌چنین در ورودی رواق (قندیل‌خانه) در مجموعه شیخ‌صفی‌الدین اردبیلی، سردری مرتفع با تزیین کاشی‌کاری معرق بنا شده که دارای کتیبه‌ای به خط نسخ و حاوی این حدیث است. از این حدیث، چنین استنباط می‌شود که هرکس خواستار دانش بیش‌تر درباره پیامبر ﷺ است، باید با علی علیه السلام آشنا و مأنوس باشد. «گزینش این حدیث، بیان‌گر این است که شیخ‌صفی و انسایش، در جهت گسترش و توسعه فرهنگ شیعه که در آن علی علیه السلام از بالاترین و مهم‌ترین درجه برخوردار است، می‌کوشیدند». (شایسته‌فر و گلمغانی‌زاده اصل، ۱۳۸۱، ص ۹۰) در سردر ورودی مدرسه چهارباغ نیز این حدیث به خط نستعلیق (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲، ص ۴۴۶) و بالای در سرسرای ورودی به خط ثلث تکرار شده (همان، ص ۴۴۸) که مضمون آن، ارتباط معنایی قوی با کارکرد بنا دارد. «در محراب شبستان غربی مسجد حکیم نیز این حدیث به صورت: «قال النبی صل الله علیه و آله انا مدینه العلم و علی بابها» به خط کوفی بنایی با رنگ سیاه روی زمینه سفید نقش بسته است». (شایسته‌فر، ۱۳۸۶، ص ۲۹) این حدیث در داخل محراب شبستان غربی مسجد جامع اصفهان و یکی از تاق‌نماهای غربی

داخل ایوان شمالی مسجد (زمرشیدی، ۱۳۹۰، ص ۱۰۷)، بالای مقرنس‌های تاق ورودی سردر شمالی آن (همان، ص ۱۱۱) و مدرسه نیم‌آورد اصفهان (شایسته‌فر، ۱۳۸۰، ص ۸۹) نقش بسته است.

در داخل ایوان شرقی صحن عتیق حرم رضوی علیه السلام در زیر تاق، کتیبه‌ای به خط ثلث به رنگ سفید بر زمینه لاجوردی نقش شده که شامل آیه ۲۳ سوره شوری است. این آیه، به دوستی اهل بیت علیهم السلام و جایگاه دوست‌داران اهل بیت علیهم السلام در دنیا و آخرت اشاره دارد. در ایوان غربی صحن عتیق حرم رضوی علیه السلام و در زیر تاق ایوان، کتیبه‌ای با مضمون حدیثی از پیامبر به روایت صحیح بخاری آمده که به داستان پنج تن آل‌عبا و شأن نزول آیه ۳۳ سوره احزاب (آیه تطهیر) اشاره می‌کند. این حدیث بر شأن و مقام اهل بیت علیهم السلام و اهمیت توجه به آن تأکید دارد. در همین قسمت، حدیث دیگری از پیامبر صلی الله علیه و آله آمده که مضمون آن، به تفسیر آیه ۵۹ سوره نساء (آیه اولی الامر) و شأن و مقام ائمه علیهم السلام به عنوان فرمانداران جامعه اسلامی از سوی خداوند و دلایل اطاعت از آن‌ها اشاره می‌کند. «به طور کلی می‌توان گفت: اغلب کتیبه‌های حدیث در حرم رضوی علیه السلام، حول مضامین شأن و مقام اهل بیت و ائمه علیهم السلام هستند و نقل احادیث معتبری از پیامبر صلی الله علیه و آله در مقام ائمه علیهم السلام، تأکیدی بر اهمیت زیارت آن‌ها و توجه به جایگاه رفیعشان در جامعه اسلامی است. مقوله‌ای که در دوره صفوی، به دلیل دیدگاه مذهبی شیعی دوازده‌امامی بیش‌تر به آن توجه شده است.» (حسینی، ۱۳۸۸، ص ۱۱۹)

در دیوار شمالی و جنوبی بالای درگاه‌ها در داخل ایوان شرقی مدرسه چهارباغ اصفهان چنین آمده: «لی خمسه اطفی بهم حر الجحیم الحاطمه / المصطفی و المرتضی و ابناهما و الفاطمه»؛ یعنی من پنج شخص دارم، آن‌ها کسانی هستند که آتش مشتعل جهنم را به واسطه آن‌ها خاموش می‌گردانم، محمد مصطفی صلی الله علیه و آله، علی مرتضی علیه السلام، حسن علیه السلام، حسین علیه السلام و فاطمه علیه السلام. (ماهرالنقش، ۱۳۶۹، ص ۱۸۶) در بالای درِ سرسرای ورودی مدرسه چهارباغ، کتیبه‌ای به خط کوفی بنایی نصب شده که به حدیثی درباره حضرت علی علیه السلام و شأن آن

حضرت به عنوان «تقسیم‌کننده بهشت و دوزخ» و «جانشین برحق رسول اکرم ﷺ» اشاره می‌کند. (کیانمهر و تقوی‌نژاد، ۱۳۹۰، ص ۱۴۱) هم‌چنین در حاشیه داخل ایوان جنوبی و مدخل گنبدخانه مدرسه چهارباغ، حدیث «منزلت» در شأن امیرالمؤمنین ﷺ و امامت و خلافت ایشان و صلوات بر محمد ﷺ و آل او نوشته شده است. (همان، ص ۱۴۲) در سطح زیرین گنبد در شبستان و گنبدخانه جنوبی مدرسه، به روز مباهله به عنوان یکی از باورهای بنیادین شیعه به صورت «... من كنت مولاه فهذا علي مولاه...» اشاره شده است. هم‌چنین در بالای محراب و منبر شبستان جنوبی به عنوان اصلی‌ترین بخش مدرسه چهارباغ، کتیبه‌ای به خط ثلث نقش بسته که به فضایل، جایگاه و عظمت امام علی ﷺ به عنوان آئینه حق اشاره می‌کند. (همان، ص ۱۴۳) بالای گوشواره‌های گنبدخانه جنوبی مدرسه چهارباغ، احادیث ثقلین، سفینه نوح و توصیف علی ﷺ به عنوان بهترین آفریدگان نوشته شده است. (همان، ص ۱۴۴) در زیر مقرنس‌های مناره‌ها نیز حدیث «قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم ان علياً مني و انا من علي و هو مولی کل مؤمن...» از پیامبر ﷺ نقش بسته که به ولایت و امامت حضرت علی ﷺ اشاره دارد. (همان، ص ۱۴۵) در داخل ایوان شمالی این مدرسه، احادیث و روایاتی در مدح حضرت علی ﷺ و جایگاه ایشان - از جمله حدیث منزلت - آمده است. (همان، ص ۱۴۶)

هم‌چنین در نمای دارالحفاظ یا قندیل‌خانه مجموعه شیخ‌صفی‌الدین اردبیلی، بالای کتیبه فرمان شاه‌طهماسب اول، کتیبه‌ای با کاشی سفید در متن کاشی آبی معرق به شرح «قال علیه السلام مثل اهل بیتی کمثل سفینه النوح من ركب فیها نجا» نقش بسته است؛ بدین معنا که پیامبر خدا ﷺ فرمود: «مثل اهل بیت من مثل کشتی نوح است؛ هرکس در آن سوار شد، نجات یافت». مضمون فرمان شاه‌طهماسب، ممنوع کردن امور غیرشرعیه در دارالارشاد اردبیل است و توجه شدید پادشاهان صفوی را به قداست محیط اجتماعی اردبیل نشان می‌دهد و مضمون حدیث هم تأکیدی است بر القای وجود مشابَهت بین خاندان صفوی و اهل بیت ﷺ که همانند کشتی نوح به ساحل نجات و رستگاری می‌رسند. (شایسته‌فر و گل‌مغانی‌زاده اصل، ۱۳۸۱، ص ۸۸)

اغلب سطوح بنای هشت‌گوشه گنبد الله‌وردی‌خان در حرم رضوی علیه السلام، با کتیبه‌های فراوانی از آیات قرآن و احادیث آراسته شده است. در صفا‌ای که در ورودی راهرو به صحن قرار دارد، روایتی از امام صادق علیه السلام مبنی بر معرفی محل شهادت امام رضا و اهمیت زیارت آن نوشته شده است. (شایسته‌فر، ۱۳۹۲، ص ۱۳۱) در صفا سمت راست آن نیز بر کتیبه‌ای، حدیثی از حضرت علی علیه السلام در بیان اهمیت جایگاه امام رضا علیه السلام آمده است. (همان، ص ۱۳۱-۱۳۲) در صفا دیگری نیز روایتی از امام رضا علیه السلام درباره شفاعت آن امام بزرگوار در روز قیامت از زائر مزار خویش نوشته شده است.

(همان، ص ۱۳۳) هم‌چنین در کتیبه‌های دیگری در این محل، تاریخ ولادت ائمه معصوم علیهم السلام و صلوات و سوگند به پیامبر صلی الله علیه و آله و دوازده امام علیهم السلام بیان شده است. (همان، ص ۱۳۳-۱۳۵)

از صفا جنوب شرقی فضای گنبد الله‌وردی‌خان به سمت دارالضیافه، دری برنجی و مشبک وجود دارد که روایتی از پیامبر صلی الله علیه و آله درباره دفن شدن یکی از اولادش در خراسان بر آن نقش بسته و در انتهای آن، نام شاه‌عباس به صورت «فی ایام دولت السلطان الاعظم و الخاقان الافخم یحیی‌الدین سید العرب و العجم ابوالمظفر شاه‌عباس الحسینی الموسوی الصفوی بهادرخان خلدالله ملکه و الباقي لهذا البناء الرفیع المنیع و اقل عبیده» آمده است. (شایسته‌فر، ۱۳۸۹، ص ۸۵)

کتیبه کاشی‌کاری داخل ایوان شاگرد مسجد جامع اصفهان، مشتمل بر احادیثی از پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله درباره فضیلت مساجد و منقبت اصحاب کسا (محمد، علی، فاطمه، حسن و حسین) از دوره شاه‌سلیمان صفوی به خط ثلث نوشته محمد محسن امامی مورخ ۱۰۹۳ هجری است. (هنر‌فر، ۱۳۴۸، ص ۵۶) خط اول کتیبه گچ‌بری مفصل ایوان درویش در این مسجد نیز بر احادیث مناقب اهل بیت عصمت به خط ثلث مشتمل است که به دوره سلطنت شاه‌سلیمان صفوی و بعد از سال ۱۰۹۰ هجری بازمی‌گردد. (هنر‌فر، ۱۳۴۸، ص ۵۶)

ج) تحلیل بر پایه دعاها و اذکار

افزون بر شهادت بر یکتایی خداوند و نبوت پیامبر (اشهد ان لا اله الا الله و اشهد ان محمد رسول الله) در برخی بناهای صفوی، شهادت بر امامت علی علیه السلام نیز نمود یافته که به شهادتین شیعی تعبیر می‌شود. این سه عبارت، معادل سه اصل «توحید، نبوت و امامت»، در نظام اعتقادی شیعیان است و به خدای یکتا به عنوان تنها معبود، محمد پیامبر او و علی دوست و یاور او اشاره دارد. مکان‌های فراوانی در دوران اسلامی به این نوع شهادتین آراسته شده‌اند. مسجد آقانور و مدرسه نیم‌آورد، از جمله این مکان‌ها هستند. (شایسته‌فر، ۱۳۸۰، ص ۷۹) در ایوان جنوبی مسجد حکیم اصفهان شهادت بر یکتایی خداوند، رسالت محمد صلی الله علیه و آله و امامت علی علیه السلام نقش بسته (شایسته‌فر، ۱۳۸۶، ص ۲۹) و در کتیبه ورودی شرقی این مسجد به صورت «لا اله الا الله، محمد رسول الله و علی ولی الله» تجلی یافته است. (زمرشیدی، ۱۳۹۰، ص ۱۰۵) در مسجد علیقلی آقا اصفهان شمسه‌ای در میان مقرنس‌ها، نقش بسته که شهادتین شیعی به خط کوفی بنایی درون آن نگاشته شده است. (شایسته‌فر، ۱۳۸۶، ص ۳۰) در جرزهای طرفین ایوان جنوبی مدرسه چهارباغ، شهادتین شیعی و دعای تعجیل برای فرج امام زمان (عج) نقش بسته است. (کیانمهر و تقوی‌نژاد، ۱۳۹۰، ص ۱۴۳)

افزون بر شهادتین شیعی، صلوات به ویژه «صلوات کبیره» یا صلوات بر چهارده معصوم نیز در کتیبه‌های بناهای دوره صفوی نقش بسته و بیان‌گر اعتقادات حاکمان صفوی است. برای نمونه، بدنه خارجی پایه گنبد مقبره شاه اسماعیل اول در مجموعه شیخ‌صفی‌الدین، با صلوات کبیره زینت یافته که متضمن ستایش ائمه علیهم السلام و اذکار خاص شیعیان است. (حسینی، ۱۳۸۸، ص ۱۲۰) «گزینش صلوات کبیره به عنوان تزیین پایه گنبد مقبره شاه اسماعیل، نشان‌گر این است که شاه اسماعیل صفوی، نخستین شخصی است که به صورت رسمی برای اولین بار، حاکمیت مذهب شیعه را در سراسر ایران آن روزگار عملی می‌سازد و توجه او به چهارده معصوم هم در کتیبه تزیینی دور گنبدش قابل ملاحظه است». (شایسته‌فر و گلمغانی‌زاده اصل، ۱۳۸۱، ص ۹۳) صلوات بر چهارده معصوم، دعای «نادعلی» و

دعا به درگاه پروردگار، در ایوان عباسی، ایوان شرقی صحن عتیق و ایوان شرقی و مقصوره مسجد گوهرشاد نیز نوشته شده است. (حسینی، ۱۳۸۸، ص ۱۲۰)

خطوط گچ‌بری به خط ثلث پیرامون محراب ایوان شاگرد در مسجد جامع اصفهان، شامل صلوات بر چهارده معصوم به خط نظام اصفهانی به تاریخ ۹۹۲ هجری است. (هنرفر، ۱۳۴۸، ص ۵۶) هم‌چنین کتیبه سنگاب صفا صاحب در مسجد جامع اصفهان، مشتمل بر صلوات بر چهارده معصوم به خط ثلث و به تاریخ ۱۱۰۲ هجری است. (هنرفر، ۱۳۴۸، ص ۵۶) در دو تاق‌نمای اطراف ایوان غربی و شرقی مسجد، در داخل کاربندی تاق و در داخل چهار لوزی در هر تاق، صلوات بر ائمه به صورت «اللهم صل علی المصطفی محمد و المرتضی علی و فاطمه و الحسن و الحسین و سجاد و الباقر و محمد و جعفر و موسی و الرضا» با خط بنایی بر زمینه آجری آمده است. (زمرشیدی، ۱۳۹۰، ص ۱۱۲) هم‌چنین در کتیبه ایوان شرقی بنای هارون ولایت اصفهان که در سال ۹۱۸ هجری و در زمان شاه اسماعیل اول بنا شده، صلوات بر دوازده امام علیهم‌السلام به خط ثلث نقش بسته است. در کتیبه‌های عمودی داخل گنبدخانه جنوبی مدرسه چهارباغ «صلوات بر چهارده معصوم و توصیف ویژگی‌ها، صفات و القاب ایشان و موضوع مهدویت و ظهور امام زمان (عج) آمده است». (کیانمهر و تقوی‌نژاد، ۱۳۹۰، ص ۱۴۴) بر نمای خارجی ایوان جنوبی مدرسه چهارباغ، کتیبه‌ای به خط ثلث با مضمون صلوات بر دوازده امام و چهارده معصوم وجود دارد. (همان، ص ۱۴۲) بر سنگاب وسط سرسرای این مدرسه نیز کتیبه‌ای با مضمون صلوات بر چهارده معصوم نقش بسته است. کتیبه‌های نستعلیق در نمای غربی و شمالی مدرسه (ورودی بنا و مدخل ورودی، داخل ایوان شمالی)، به ذکر اشعاری در مدح و ستایش امام علی علیه‌السلام و شاه سلطان حسین اختصاص دارد. (همان، ص ۱۳۹) قرار دادن نام شاه سلطان حسین در کنار نام حضرت علی علیه‌السلام در این کتیبه‌ها، به روشنی بیان‌گر اهداف سازندگان کتیبه در مشروعیت‌بخشی به حاکمیت آن روزگار است.

درب چوبی امام‌زاده اسماعیل علیه‌السلام اصفهان و محراب مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان، از نمونه‌های دوران صفوی هستند که با کتیبه‌هایی با نام دوازده امام یا صلوات بر چهارده

معصوم آراسته شده‌اند. (شایسته‌فر، ۱۳۸۰، ص ۸۶-۸۷) دعا در مدح دوازده امام به خط ثلث سفید بر زمینه تیره در پیرامون محراب، به عنوان مهم‌ترین بخش مسجد شیخ لطف‌الله، بیان‌گر این است که امامان، جانشینان برحق پیامبر و معصوم هستند. (شایسته‌فر، ۱۳۸۶، ص ۲۸) بنابراین، نصب این کتیبه‌ها در بناهای عمومی و مذهبی‌ای که با حمایت حاکمان صفوی ساخته می‌شدند، از یک سو بر رابطه حکومت صفوی با حکومت الهی ائمه معصوم علیهم‌السلام و حب ائمه دلالت داشت و از سوی دیگر، به صورت غیرمستقیم، نسب حاکمان صفوی را به ائمه می‌رساند و حکومت آن‌ها را حکومتی مشروع و در جهت حکومت امامان معصوم جلوه می‌داد.

(د) تحلیل بر پایه کتیبه‌های قرآنی

مطالعه دقیق کتیبه‌های قرآنی در بناهای دوران اسلامی، بیان‌گر این است که این کتیبه‌ها در دو گروه در آرایه‌های معماری به کار رفته‌اند: گروه اول، سوره‌هایی که به صورت کامل و بر پایه «معنا و محتوا»، «کوچکی متن» و یا «بر اساس قابلیت نگارش در بخش‌های مختلف بنا» انتخاب شده‌اند. گروه دوم، آیاتی برگزیده از سوره‌های قرآن هستند که بر اساس موضوع در کتیبه‌نگاری به کار رفته‌اند. سوره عصر، یکی از سوره‌های پرکاربرد در بناهای مذهبی دوران اسلامی است که در دوره صفویان در کتیبه‌های مدارس نیم‌آورد و چهارباغ نگارش شده است. «این سوره، بیان‌گر قدرت بی‌انتهای خداوند در روز رستاخیز است و اشاره به این موضوع دارد که تنها کسانی که به خدا ایمان آورند و به راستی و درستی در دین، یک‌دیگر را سفارش کنند، در زیان و خسران نخواهند بود. مفسران، واژه «والعصر» را به عصر نورانی پیامبر و یا دوران ظهور ولی عصر (عج) منسوب می‌کنند». (شایسته‌فر، ۱۳۸۰، ص ۶۲) همان‌گونه که اشاره شد، برخی از علمای این دوره، حکومت صفویان را به عنوان پیش‌زمینه ظهور امام عصر (عج) و حکومت آخرالزمانی معرفی کرده‌اند؛ بنابراین، کاربرد سوره عصر در این دو بنای آموزشی - با توجه به تفسیر فوق، توجیه‌پذیر است.

هم‌چنین سوره کوثر، از سوره‌های پرکاربرد قرآن در کتیبه بناهای مذهبی دوران اسلامی است که در عصر صفوی در بنای مسجد سید اصفهان به کار رفته است. این سوره، بخشش و سخاوت خداوند را نسبت به پیامبر ﷺ توصیف می‌کند. (همان، ص ۶۳) سوره قدر نیز نمود زیادی در کتیبه بناهای دوران اسلامی دارد. مسجد شیخ لطف‌الله و مدرسه چهارباغ اصفهان، از جمله بناهای عصر صفوی هستند که با کتیبه‌هایی از این سوره آراسته شده‌اند. بر پایه تفاسیر این سوره، افزون بر آن که شب قدر، شب نزول قرآن کریم دانسته شده، به عنوان شبی معرفی گردیده که امام عصر به اذن خداوند حضور دارد و سرنوشت مردم در آن رقم می‌خورد. (همان، ص ۶۳) از دیگر سوره‌های پرکاربرد در کتیبه‌ها، سوره حمد است که به عنوان نمونه در مدرسه نیم‌آورد اصفهان و صحن عباسی حرم امام رضا ﷺ به کار رفته است. این سوره، اساس قرآن و به تعبیری ام‌القرآن شمرده می‌شود. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۲) به اعتقاد مفسران، هر کس به معانی این سوره احاطه یابد، چنان است که به معانی ۱۰۴ کتاب آسمانی آگاه شده است. (آقانهانی، ۱۳۸۷، ص ۱۴۰) سوره جمعه نیز از سوره‌های مرسوم و مهم در تزیینات کتیبه‌نگاری معماری است که در عصر صفوی، در قسمت داخلی محراب مسجد شیخ لطف‌الله نگارش شده است. (شایسته‌فر، ۱۳۸۰، ص ۷۲)

افزون بر سوره‌های کامل، برخی آیات قرآنی نیز به صورت موردی و بر پایه موضوع در کتیبه‌نگاری به کار رفته‌اند؛ از جمله، آیه ۲۲ سوره توبه که بر اساس تفاسیر علمای مسلمان، مقام برتر حضرت علی ﷺ را در پیشگاه خداوند در نظر دارد. (شایسته‌فر، ۱۳۸۰، ص ۶۶)

هم‌چنین آیه ۳۳ سوره احزاب «وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى وَأَقِمْنَ الصَّلَاةَ وَآتِينَ الزَّكَاةَ وَأَطِعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا» که به آیه تطهیر مشهور است و به روشنی به عصمت اهل بیت ﷺ اشاره دارد، در کتیبه بناهای این دوره پرکاربرد بوده است. (شایسته‌فر، ۱۳۸۰، ص ۶۹) این آیه در کتیبه‌ای در گنبد الله‌وردی خان در حرم مطهر امام رضا ﷺ نیز نقش بسته است. (شایسته‌فر، ۱۳۹۲، ص ۱۲۹)

آیه‌الکرسی نیز از جمله آیات پرکاربرد در اماکن مذهبی هم‌چون امام‌زاده‌هاست که به قدرت خداوند بر آسمان‌ها و زمین و علم بی‌منتهاش بر خلق و ارزشمندی ایمان خالص اشاره دارد. (شایسته‌فر، ۱۳۸۰، ص ۷۰) امام علی علیه السلام از رسول اکرم صلی الله علیه و آله نقل کرده که قرآن، سید کلام‌ها و سوره بقره، سید قرآن و آیه‌الکرسی، سید سوره بقره است. (صدرحاج سیدجوادی و هم‌کاران، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۲۵۰) بر این اساس، آیه‌الکرسی در روایات شیعی اهمیت فراوانی دارد؛ لذا بر صندوق‌های چوبی مقابر و سنگ قبرها نقش بسته است. در مجموعه شیخ صفی‌الدین، کتیبه آیه‌الکرسی بر سه صندوق قبر نگاشته شده است. (خیراللهی از ناوله و هم‌کاران، ۱۳۹۰، ص ۱۳۴) الواح سنگی نصب‌شده بر دیوارهای دالان ورودی مسجد جامع اصفهان، مشتمل بر برخی عبارات عربی و آیه‌الکرسی به خط ثلث به تاریخ ۹۳۵ هجری است. (هنرفر، ۱۳۴۸، ص ۵۷)

افزون بر این، محراب‌های مرمری درون بقعه صاحب در مسجد جامع اصفهان، علاوه بر اسامی دوازده امام، مشتمل بر آیات قرآنی به خط ثلث است که تاج‌الدین در سال ۹۱۸ هجری نگاشت. (هنرفر، ۱۳۴۸، ص ۵۶)

ه) تحلیل بر پایه کتیبه‌های معرفی سازنده بنا

بیان نام حاکمان صفوی به عنوان بانیان و حامیان برخی بناهای مذهبی و عمومی در کتیبه‌های سردر ورودی بنا، بستر مناسبی را برای تحقق چند هدف فراهم می‌کرد: نخست، بیان‌کننده همت و تمایل حاکمان به گسترش فضاهای مذهبی از جمله مساجد، مدارس، زیارتگاه‌ها و بقاع متبرکه بود؛ زیرا در جامعه شهری آن روزگار، وجود فضاهای عبادی مناسب و کافی، نقش مهمی در رضایت‌مندی مردم از قدرت حاکمه و مقبولیت حاکمیت داشت.

دوم، فراهم آوردن فرصتی برای تأکید بر ارتباط میان حاکمان صفوی و خاندان امامت بود؛ بدین ترتیب که پسوندهایی هم‌چون «الموسوی» و «الحسینی» در انتهای نام شاه در

کتیبه‌های سردر بناها، نسبت او را به امام کاظم علیه السلام یا امام حسین علیه السلام می‌رساند. برای نمونه، نام «شاه عباس الصفوی الحسینی» در کتیبه مدخل صحن اصلی مجموعه شیخ‌صفی‌الدین (شایسته‌فر و گلمغانی‌زاده اصل، ۱۳۸۱، ص ۸۶)، عبارت «شاه‌سلطان حسین الصفوی الموسوی الحسینی» در سردر ورودی مدرسه چهارباغ (کیانمهر و تقوی‌نژاد، ۱۳۹۰، ص ۱۴۰)، عبارت «عباس الحسینی الموسوی الصفوی» در سردر مسجد شیخ‌لطف‌الله و نیز سردر مسجد جامع عباسی یا امام اصفهان (دادخواه، ۱۳۹۲، ص ۸۰)، نام «شاه عباس الحسینی الموسوی الصفوی» در صفه جنوب شرقی گنبد الله‌وردی خان به سمت دارالضیافه (شایسته‌فر، ۱۳۸۹، ص ۸۵)، از جمله این کتیبه‌هاست.

سوم، تأکید بر حقانیت حکومت شاهان و تبلیغ مشروعیت آن‌ها، با کاربرد برخی القاب و توضیحات در ادامه نام شاه بود. عبارت «مروج مذهب الاثمه الاثنا عشر» در کتیبه مدخل صحن اصلی یا حیاط مجموعه شیخ‌صفی‌الدین (شایسته‌فر و گلمغانی‌زاده اصل، ۱۳۸۱، ص ۸۶) که به عنوان لقبی برای شاه‌عباس به کار رفته، نمونه‌ای از این تبلیغات است. شاه‌عباس در این کتیبه، به روشنی به عنوان مروج مذهب شیعه دوازده‌امامی و تأییدشده از سوی خداوند معرفی شده است. محل قرارگیری این کتیبه یعنی ورودی اصلی صحن نیز قابل توجه است و نقش مهمی در القای مضمون کتیبه به مخاطب دارد.

صفحه کاشی‌کاری به زبان فارسی و به خط بنایی، در ایوان استاد مسجد جامع اصفهان اجرا شده که مشتمل بر نام استاد کاشی‌کار این صفه است. اگرچه این ایوان در دوره سلجوقی بنا شده، کتیبه کاشی‌کاری آن، به عصر صفوی تعلق دارد و چهار مصرع زیر، در بیان جایگاه حضرت علی علیه السلام در پیرامون آن آمده است:

«چون نامه جرم ما به هم پیچیدند/ بردند و به میزان عمل سنجیدند/ بیش از همه کس گناه ما بود ولی/ ما را به محبت علی بخشیدند». (هنرفر، ۱۳۴۸، ص ۵۷) بیان دوستی حضرت علی علیه السلام در این کتیبه و جایگاه آن در یکی از چهار ایوان اصلی مسجد جامع، بیان‌گر میزان اعتقادات و گرایش کاشیکار بنا یا حامیان حکومتی یا مردمی او نسبت به ائمه و به ویژه پیشوای شیعیان، امام علی علیه السلام است.

هم‌چنین کتیبه‌های ورودی شمالی مدرسه چهارباغ (سمت بازارچه بلند) به چند موضوع اشاره دارد:

«نخست، ساخت این مدرسه به دستور شاه‌سلطان حسین؛ دوم، رساندن نسبت شاه‌سلطان حسین به ائمه اطهار علیهم‌السلام؛ سوم، اهدای ثواب و خیرات احداث مدرسه به ائمه معصوم علیهم‌السلام؛ چهارم، تأکید بر بندگی و خلوص شاه‌سلطان حسین و اعتقادات شیعی و ارادت وی به ائمه معصوم علیهم‌السلام». (کیانمهر و تقوی‌نژاد، ۱۳۹۰، ص ۱۴۸)

و) تحلیل بر پایه سایر کتیبه‌ها

در قسمت داخلی گنبد نظام‌الملک مسجد جامع اصفهان، کتیبه‌ای به خط ثلث با مضمون توبه‌نامه شاه‌طهماسب نصب شده است. (هنرفر، ۱۳۴۸، ص ۵۶) نصب این کتیبه، به عنوان نقطه کانونی شهر اصفهان پیش از عصر شاه‌عباس اول، با هدف تأثیرگذاری بر قشر وسیعی از مردم صورت گرفته و حاکم جامعه را در اذهان عمومی، به عنوان فردی دین‌دار و پای‌بند به اصول مذهبی نمایش می‌دهد. در سرسرای شمالی مدرسه چهارباغ نیز کتیبه‌ای به خط نستعلیق نصب شده که به عدل و داد، عصمت و دین‌داری شاه‌سلطان حسین صفوی اشاره دارد و ویژگی‌های نبوی را به او نسبت می‌دهد. هم‌چنین از او به عنوان «پادشاه شیعیان جهان» نام برده است. (کیانمهر و تقوی‌نژاد، ۱۳۹۰، ص ۱۴۷)

هم‌چنین بخش عمده‌ای از آرایه‌های کتیبه‌ای در سقاخانه‌ها و آب‌انبارها، به موضوع ادبیات غنی عاشورا و صحرای کربلا اختصاص دارند. ابیاتی مانند «آبی بنوش و لعنت حق بر یزید کن / جان را فدای مرقد شاه شهید کن»، «یاد از لبان تشنه شاه شهید کن»، «هرکه آبی ز جام ما نوشد / خلعت از شاه کربلا پوشد»، «نوش جان کن شیعه این آب از ره مهر و وفا / یاد آور از لب خشک شهید کربلا»، «از آب هم مضایقه کردند کوفیان / خوش داشتند حرمت مهمان کربلا» و ابیاتی مشابه آن، نمونه‌هایی از تجلی احساس و اعتقادات سازندگان این بناهاست. (عناصری، ۱۳۸۳، ص ۱۳۵) با توجه به نقش حیاتی آب و استفاده پی‌درپی

مردم جامعه از سازه‌های آبی، این کتیبه‌ها نقش مهمی در تبلیغ و ترویج عقاید شیعی داشته و یاد شهدای کربلا را زنده نگه می‌داشته‌اند. ساخت این بناها به دستور شاهان صفوی، علاوه بر آن‌که عملی خیرخواهانه تلقی می‌شد، مقاصد سیاسی آنان را نیز برآورده می‌کرد.

۳. تحلیل بر پایه جایگاه و محل کتیبه‌ها

گزینش مکان کتیبه‌های حاوی پیام‌های دینی و مذهبی، در معماری دوره صفوی، نقش مهمی در القای مفاهیم داشت. برخی مکان‌ها و فضاها مانند سردر، دالان ورودی یا ایوان‌های اصلی، بیش‌تر در معرض دید عموم قرار داشتند و برخی دیگر از مکان‌ها مانند اطراف محراب، زیر گنبد اصلی یا روی سنگ مزار، در اذهان مردم به عنوان فضایی قدسی و روحانی پذیرفته می‌شدند و هرگونه نماد و نشانه‌ای در این فضاها، واسطه پیوند آنان با عوالم معنوی تلقی می‌گردید؛ بنابراین، در بناهای دوره صفوی، علاوه بر فرم و محتوای کتیبه‌ها، جایگاه آن‌ها نیز تأثیر عمیقی بر نوع نگرش مردم نسبت به حاکمیت - به عنوان حامیان این بناها - داشت.

برای نمونه، کتیبه توبه‌نامه شاه‌طهماسب در مسجد جامع اصفهان، در قسمت داخلی گنبد نظام‌الملک نصب شده است. (هنرفر، ۱۳۴۸، ص ۵۶) با توجه به این‌که در زمان وی، هنوز مجموعه آثار میدان نقش جهان شکل نگرفته و مسجد جامع عباسی (مسجد امام) بنا نشده بود، مسجد جامع میدان کهنه، اهمیت فراوانی در بافت شهری داشت و هرگونه اطلاع‌رسانی در این مسجد، تعداد پرشماری از مردم را مخاطب قرار می‌داد. به ویژه پیام‌هایی که در گنبد نظام‌الملک به عنوان مهم‌ترین بخش مسجد جامع منتقل می‌شد؛ زیرا گنبد نظام‌الملک در شبستان جنوبی مسجد جامع و سمت قبله مسجد، بر فراز محراب اصلی برافراشته شده بود و گنبدخانه اصلی مسجد محسوب می‌شد. بنابراین، نصب کتیبه‌ای با مضمون توبه‌نامه شاه‌طهماسب در این مکان، بازخورد زیادی در میان قشر وسیعی از مردم جامعه داشت و تبلیغ ارزشمندی برای دین‌داری او بود.

جدول ۱. کتیبه‌های اسماء الله، نام‌های متبرک و ستایش بزرگان دین

نام بنا	محل کتیبه	نوع خط	مضمون کتیبه	نقش کتیبه در ترویج عقاید شیعه و مشروعیت حاکمان
مدرسه چهارباغ اصفهان	مناره ها	کوفی بنایی	نام‌های الله، محمد و علی	- القاننده اصول «توحید»، «نبوت» و «امامت» به عنوان سه اصل از اصول پنج‌گانه دین
	زیر هلال داخلی ایوان شرقی	کوفی بنایی	نام‌ها و القاب خداوند، محمد و علی	
	دیوار شمالی سرسرای ایوان شمالی	کوفی بنایی	نام‌ها و القاب خداوند، محمد و علی	
	هشتی‌های چهارگوشه بنا	کوفی بنایی	نام‌ها و القاب خداوند، محمد و علی	
مسجد امام اصفهان	مناره و گلدسته	کوفی بنایی	نام علی	- القای ارتباط و نسبت حاکمان صفوی با خاندان نبوت و امامت
	سردر و ایوان ورودی	کوفی بنایی	الله، محمد و علی	
	گنبد اصلی	کوفی بنایی	فاطمه زهرا و حسن مجتبی و حسین شهید کربلا - نام دوازده امام	
	طرفین سردر ورودی	نستعلیق	ناد علیا مظهر العجائب تجده عوناً لک فی النوائب	
مسجد حکیم اصفهان	شبستان زیر گنبد	کوفی بنایی	نام‌ها و القاب خداوند، محمد و علی	- معرفی حکومت صفوی به عنوان حکومت موعود قبل از ظهور امام عصر (عج) که وظیفه‌اش فراهم ساختن مقدمات ظهور است.
	محراب شبستان زیر گنبد	کوفی بنایی	نام علی روی کاشی‌های مربعی میان آجرکاری و عبارت فرض الحاضر الغائب حب علی ابن ابی طالب	
	ورودی شرقی	کوفی بنایی	نام‌ها و القاب خداوند، محمد و علی	
	لچکی ایوان شرقی	کوفی بنایی	نام‌ها و القاب خداوند، محمد و علی	
	ایوان جنوبی	کوفی بنایی	نام‌ها و القاب خداوند، نام پنج تن	
				- القای منزلت و جایگاه مقدس و الهی خاندان صفوی

- اقامت و جوب اطاعت از حکومت صفویان	نام‌های محمد و علی	کوفی بنایی	محراب شبستان زمستانی	
	نام‌های الله، محمد، علی	کوفی بنایی	زیر ایوان شمالی	
	نام علی	کوفی بنایی	ایوان عباسی در صحن عتیق	
	اشعار قآنی درباره منزلت امام رضا (ع) زمین و هفت طبقه آسمان به یمن امام رضا (ع) دارای فیض است. عظمت امام در خیال هیچ‌کس نمی‌گنجد.	نستعلیق	رواق دارالفیض	حرم مطهر رضوی (ع)
	نام علی	کوفی بنایی	دیوارهای مقبره شاه اسماعیل اول	مجموعه شیخ‌صفی‌الدین اردبیلی
	نام‌ها و القاب خداوند، محمد و علی	کوفی بنایی	تاق‌نمای سمت چپ ایوان دارالحديث	
	نام دوازده امام (ع)	ثلث	محراب‌های مرمری صفه صاحب	مسجد جامع اصفهان
	نام دوازده امام (ع)	ثلث	الواح سنگی دیوارهای دالان ورودی	
	نام‌ها و القاب خداوند، محمد و علی	کوفی بنایی	بدنه بیرونی ساقه گنبد	مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان
	نام‌ها و القاب خداوند، محمد و علی	کوفی بنایی	زیر گنبد	مدرسه کاسه‌گران اصفهان
	نام علی	کوفی تزینی	کتیبه‌های درهای چوبی	امام‌زاده ابراهیم
	ناد علیا مظهر العجائب تجده عوناً لک فی النوائب	ثلث	کتیبه‌های درهای چوبی	در مجاورت مسجد کاج اصفهان

جدول ۲. کتیبه‌های حدیث

نام بنا	محل کاربرد کتیبه	نوع خط	مضمون کتیبه	نقش کتیبه در ترویج عقاید شیعه و مشروعیت حاکمان
حرم مطهر رضوی <small>علیه السلام</small>	ایوان شرقی صحن عتیق	نستعلیق	انا مدینه العلم و علی بابها	- در دوره حکومت شیعی مذهب صفوی، به احادیث به عنوان یکی از منابع شناخت دین در تفکر اعتقادی شیعیان بیش از پیش توجه شد. بر این اساس، برخی احادیث مشهور در کتیبه بناهای این دوره نمود یافته است که مضامین و پیام‌های زیر را در بر دارند:
	ایوان شرقی صحن عتیق	ثلث	آیه ۲۳ سوره شورا؛ اشاره به دوستی اهل بیت <small>علیهم السلام</small>	- تأکید بر اتقای مشابَهت و ارتباط بین خاندان صفوی و اهل بیت <small>علیهم السلام</small> که همانند کشتی نوح به ساحل نجات و رستگاری می‌رسند.
	زیر تاق ایوان غربی صحن عتیق	ثلث	حدیثی از صحیح بخاری با مضمون پنج تن آل‌عبا و شأن نزول آیه ۳۳ سوره احزاب (آیه تطهیر) حدیث دیگری از پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> با مضمون تفسیر آیه ۵۹ سوره نساء (آیه اولی الامر)	- اشاره بر مقام اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
	صفه ورودی راهرو به گنبد اللهوردی‌خان (ایوان شرقی صحن عتیق)	ثلث	روایتی از امام صادق <small>علیه السلام</small> یکی از فرزندان من در سرزمین خراسان در شهر طوس کشته خواهد شد. هر کس او را در آن شهر زیارت کند و به حق او آشنا باشد، روز قیامت دست او را می‌گیرم و وارد بهشت می‌کنم. اگر چه از اهل کبائر باشد... حق او این است که وی را امام مفترض الطاعه بدانی، او غریب و شهید است. هر کس او را زیارت کند و حقش را بشناسد، خداوند پاداش هفتاد شهید به او می‌دهد. شهیدانی که در مقابل رسول خدا به شهادت رسیده باشند.	- اشاره به جایگاه دوست‌داران اهل بیت در دنیا و آخرت و اهمیت توجه به اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
			حدیثی از حضرت علی <small>علیه السلام</small> در بیان اهمیت جایگاه امام رضا <small>علیه السلام</small>	
	صفه دوم ورودی گنبد اللهوردی‌خان	ثلث		

<p>- بیان منزلت و مقام امام رضا^ع در کتیبه‌های حرم مطهر رضوی^ع</p> <p>- اشاره به روز مباحله به عنوان یکی از باورهای بنیادین شیعه</p>	<p>امام رضا^ع فرمود: هرکس مرا زیارت کند و راه طولانی مزارم را بپیماید، در قیامت سه جا به فریاد او می‌رسم و او را از سختی نجات می‌دهم: هنگام پخش نامه اعمال، هنگام عبور از پل صراط و هنگام سنجش اعمال. رفت و آمد هیچ قبری روا نیست مگر به سوی قبر ما. بدانید و آگاه باشید که مرا با اسم خواهند کشت!</p>	ثلث	صفه سوم ورودی گنبد الله‌وردی‌خان	
	<p>روایتی از پیامبر^ص درباره دفن شدن یکی از اولادش در خراسان و در انتهای آن «فی ایام دولت السلطان الاعظم و الخاقان الافخم یحیی الدین سید العرب و العجم ابوالمظفر شاه عباس الحسینی الموسوی الصفوی بهادرخان خلدالله ملکه و الباقي لهذا البناء الرفیع المنیع و اقل عبیده»</p>	ثلث	دری برنجی در صفه جنوب شرقی گنبدخانه الله‌وردی‌خان به سمت دارالضیافه	
<p>- تأکید بر حقانیت ولایت و امامت حضرت علی^ع</p> <p>پس از پیامبر^ص و تشبیه حضرت محمد^ص و حضرت علی^ع به نور واحد.</p> <p>- تأکید بر اهمیت علم آموزی</p> <p>- تأکید بر این نکته پیامبر^ص که شهر علم است و راه ورود به این شهر و شناخت آن، شناخت علی (ع) است.</p>	<p>انا مدینه العلم و علی بابها</p>	نسخ	ورودی رواق قنديل‌خانه	مجموعه شیخ‌صفی‌الدین اردبیلی
	<p>حدیث پیامبر: قال^ص مثل اهل بیتی کمثل سفینه النوح من ركب فیها نجا. پیامبر خدا^ص فرمود: مثل اهل بیت مثل کشتی نوح است، هرکس در آن سوار شد نجات یافت.</p>	ثلث	نمای قنديل‌خانه	
	<p>انا مدینه العلم و علی بابها</p>	نستعلیق	سردر ورودی	مدرسه چهارباغ اصفهان
	<p>تأکید بر ولایت حضرت علی^ع و نبوت حضرت محمد^ص</p>	نستعلیق	جرزهای طرفین سردر	
	<p>انا مدینه العلم و علی بابها</p>	ثلث	بالای سرسرای ورودی	

بالای سرسرای ورودی	کوفی بنایی	حدیثی درباره امام علی <small>علیه السلام</small> به عنوان «تقسیم‌کننده بهشت و دوزخ» و «وصی برحق پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> »
دیوار شمالی و جنوبی بالای درگاه در ایوان شرقی	کوفی بنایی	لی خمسة اطفی بهم حر الجحیم الحاطمه / المصطفی و المرتضی و ابناهما و الفاطمه بدین معنا که من پنج شخص دارم، آن‌ها کسانی هستند که آتش مشتعل جهنم را به واسطه آن‌ها خاموش می‌گردانم: محمد مصطفی <small>صلی الله علیه و آله</small> ، علی مرتضی <small>علیه السلام</small> ، حسن <small>علیه السلام</small> ، حسین <small>علیه السلام</small> و فاطمه <small>علیه السلام</small> .
داخل ایوان جنوبی و مدخل گنبدخانه	ثلث	حدیث «منزلت» در شأن امام علی <small>علیه السلام</small> و امامت و خلافت ایشان و صلوات بر محمد <small>صلی الله علیه و آله</small> و آل او
سطح زیرین گنبد در شبستان جنوبی	ثلث	من کنت مولا فلهذا علی مولا؛ اشاره به روز غدیر خم
بالای محراب و منبر شبستان جنوبی	ثلث	کتیبه‌ای با مضمون فضایل، جایگاه و عظمت امام علی <small>علیه السلام</small> به عنوان آئینه حق
بالای گوشواره‌های گنبدخانه جنوبی	ثلث	احادیث ثقلین، سفینه نوح و توصیف علی <small>علیه السلام</small> به عنوان بهترین آفریدگان
زیر مقرنس‌های مناره‌ها	ثلث	قال رسول الله <small>صلی الله علیه و آله</small> ان علینا منی و انا من علی و هو مولی کل مؤمن ...
داخل ایوان شمالی	ثلث	احادیث و روایاتی در مدح حضرت علی <small>علیه السلام</small> و جایگاه ایشان - از جمله حدیث منزلت

	زیر مناره‌های طرفین ایوان	ثلث	قال رسول الله ﷺ لعلي بن ابي طالب امير المؤمنين ﷺ يا علي نوم العالم افضل من عباده العابد...
مسجد حکيم اصفهان	محراب شبستان غربی	کوفی بنایی	قال النبي صل الله عليه و آله انا مدينة العلم و علي بابها
مسجد جامع اصفهان	محراب شبستان غربی	کوفی بنایی	انا مدينة العلم و علي بابها
	یکی از تاق‌نماها داخل ایوان شمالی	کوفی بنایی	انا مدينة العلم و علي بابها
	بالای مقرنس‌های سردر شمالی	کوفی	انا مدينة العلم و علي بابها
	داخل ایوان شاگرد	ثلث	احادیث پیامبر ﷺ درباره فضیلت مساجد و منقبت اصحاب کسا (محمد، علی، فاطمه، حسن و حسین)
	داخل ایوان درویش	ثلث	احادیث مناقب اهل بیت عصمت

جدول ۳. کتیبه‌های دعایی

نام بنا	محل کاربرد کتیبه	نوع خط	مضمون کتیبه	نقش کتیبه در ترویج عقاید شیعه و مشروعیت حاکمان
مسجد حکیم اصفهان	ایوان شرقی	کوفی بنایی	توسل به الله، محمد ﷺ و علی ﷺ	- القای ارتباط بین حاکمان صفوی و خاندان نبوت و امامت ﷺ
	ایوان جنوبی	کوفی بنایی	شهادتین شیعی (توحید، نبوت، امامت)	
	ورودی شرقی	کوفی بنایی	لا اله الا الله، محمد رسول الله و علی ولی الله	
	بدنه محراب	کوفی بنایی	لا اله الا الله، محمد رسول الله و علی ولی الله	
حرم مطهر رضوی ﷺ	فضای داخلی گنبدخانه الله‌وردی خان	ثلث	صلوات و سوگند به پیامبر، علی، پاکدامن و پارسا، حسن و حسین، زین‌العابدین، محمدباقر، جعفر صادق، موسی کاظم، علی بن موسی رضا، محمدتقی، علی نقی، حسن‌العسکری نیکوکار، مهدی قائم منتظر	- اشاره به مقام اهل بیت ﷺ - تأکید بر توسل به ائمه به عنوان یکی از راه‌های دستیابی به رستگاری
	ایوان عباسی (ایوان شمالی صحن عتیق)	نستعلیق و ثلث	صلوات کبیره، دعای نادعلی، دعا به درگاه پروردگار	- القای ارتباط میان حکومت صفویان با حکومت آخرالزمانی حضرت مهدی (عج)
	ایوان شرقی صحن عتیق	نستعلیق و ثلث	صلوات کبیره، دعای نادعلی، دعا به درگاه پروردگار	- تأکید بر پذیرش ولایت و امامت حضرت علی ﷺ به عنوان یکی از اصول اعتقادی شیعیان
	ایوان شرقی و مقصوره مسجد گوهرشاد	ثلث	صلوات کبیره، دعای نادعلی، دعا به درگاه پروردگار	
مسجد جامع اصفهان	اطراف محراب ایوان شاگرد	ثلث	صلوات کبیره (بر چهارده معصوم) ستایش ائمه و از اذکار خاص شیعیان.	
	سنگاب صفا صاحب	ثلث	صلوات کبیره (بر چهارده معصوم) در ستایش ائمه و از اذکار خاص شیعیان.	

	دو تاق‌نمای ایوان غربی و شرقی	کوفی بنایی	صلوات بر ائمه به صورت «اللهم صل على المصطفى محمد و المرتضى على و فاطمه و الحسن و الحسين و سجاد و الباقر و محمد و جعفر و موسى و الرضا»
مدرسه چهارباغ اصفهان	جرزهای طرفین ایوان جنوبی	کوفی بنایی	شهادتین شیعی و دعای تعجیل فرج امام زمان (عج)
	کتیبه‌های عمودی در گنبدخانه جنوبی	ثلث	صلوات بر چهارده معصوم و توصیف ویژگی‌ها و صفات و القاب ایشان و اشاره به مهدویت و ظهور امام زمان (عج)
	نمای خارجی ایوان جنوبی	ثلث	صلوات کبیره (بر چهارده معصوم) در ستایش ائمه و از اذکار خاص شیعیان.
	مدخل ورودی، داخل ایوان شمالی	نستعلیق	اشعاری در ستایش امام علی (ع) و شاه‌سلطان حسین
	سردر ورودی	ثلث	صلوات بر پیامبر و خاندان او
	مقرنس‌های سردر ورودی	کوفی بنایی	شهادتین شیعی
مجموعه شیخ‌صفی‌الدین اردبیلی	گنبد مقبره شاه اسماعیل اول	ثلث	صلوات کبیره (بر چهارده معصوم) در ستایش ائمه و از اذکار خاص شیعیان.
هارون ولایت اصفهان	ایوان شرقی	ثلث	صلوات بر دوازده امام
امام‌زاده اسماعیل اصفهان	در چوبی	ثلث	صلوات کبیره (بر چهارده معصوم) در ستایش ائمه و از اذکار خاص شیعیان.
مسجد شیخ‌لطف‌الله	محراب	ثلث	دعا در مدح دوازده امام

جدول ۴. کتیبه‌های قرآنی

نام بنا	محل کاربرد کتیبه	نوع خط	مضمون کتیبه	نقش کتیبه در ترویج عقاید شیعه و مشروعیت حاکمان
مسجد حکیم اصفهان	ایوان شرقی	کوفی بنایی	سوره‌های قرآن و توسل به الله، محمد ﷺ و علی ﷺ	<p>- اشاره به قدرت بی‌انتهای خداوند در روز رستاخیز در سوره عصر؛ تنها کسانی که به خدا ایمان آورند و به راستی و درستی در دین، یکدیگر را سفارش کنند، در زیان نخواهند بود. واژه «والعصر» در تفسیر مفسران: عصر نورانی پیامبر و یا دوران ظهور ولی عصر (عج)</p> <p>- معرفی شب قدر به عنوان شب نزول قرآن کریم و شبی که امام عصر به اذن خداوند حضور دارد و سرنوشت مردم در آن رقم می‌خورد.</p> <p>- بهره‌گیری از سوره حمد به عنوان فاتحه‌الکتاب و ام‌الکتاب که در بردارنده محتوا و مضمون ۱۱۳ سوره دیگر قرآن است.</p> <p>- اشاره به اهل بیت پیامبر ﷺ در آیه تطهیر (آیه ۳۳ سوره احزاب).</p>
	ایوان جنوبی	کوفی بنایی	آیات قرآنی	
مدرسه چهارباغ	جرزهای دو طرف ایوان شرقی	کوفی بنایی	سوره عصر	
	دیوار بین سردر و بازارچه بلند	کوفی بنایی	سوره قدر	
	جرزهای دو طرف ایوان شرقی	کوفی بنایی	سوره قدر	
	فضای داخلی گنبدخانه	ثلث	سوره قدر	
مسجد شیخ لطف‌الله	قسمت داخلی محراب	ثلث	سوره جمعه	
مسجد جامع اصفهان	الواح سنگی دیوارهای دالان ورودی	ثلث	آیه الکرسی	
	محراب‌های مرمری داخل صفا صاحب	ثلث	آیات قرآنی	
حرم مطهر رضوی ﷺ	ایوان عباسی صحن عتیق	ثلث	سوره حمد	
	گنبد الله‌وردی‌خان	ثلث	آیه تطهیر؛ آیه ۳۳ سوره احزاب «وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى وَأَقِمْنَ الصَّلَاةَ وَآتِينَ الزَّكَاةَ وَأَطِعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا»	
	سه صندوق قبر	ثلث	آیه الکرسی	
مجموعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی				

جدول ۵. کتیبه‌های سازنده بنا

نام بنا	محل کاربرد کتیبه	نوع خط	مضمون کتیبه	نقش کتیبه در ترویج عقاید شیعه و مشروعیت شاهان صفوی
مجموعه شیخ‌صفی‌الدین اردبیلی	مدخل صحن اصلی یا حیاط مستطیل شکل	ثلث	تیمنا به اسمہ سبحانہ تعالیٰ من بنا هذا العمارہ السلطان الاعدل الاکرم الخاقان الاشجع الاعظم مالک الرقاب العرب و العجم و مروج مذهب الائمه الاثنا عشر به تأیید الرحمن قانع آثار الکفر و الطغیان رافع بنیان العدل و الاحسان بانی قواعد الامن و الایمان السلطان بن السلطان ابوالمظفر شاه عباس الصفوی الحسینی بهادرخان خلد الله ملکہ و سلطانه و علی العالمین برہ و احسانہ (۱۰۳۶ هجری قمری).	- معرفی شاه‌عباس اول به عنوان مروج مذهب شیعه دوازده‌امامی و تأییدشده از سوی خداوند.
مسجد جامع اصفهان	ایوان استاد	کوفی بنایی	مشمعل بر نام استاد کاشی‌کار این صفه و چهار مصراع در بیان جایگاه حضرت علی <small>علیه السلام</small> در پیرامون آن: «چون نامه جرم ما به هم پیچیدند/ بردند و به میزان عمل سنجیدند/ بیش از همه کس گناه ما بود ولی/ ما را به محبت علی بخشیدند.	- تأکید بر بندگی و خلوص شاه‌سلطان‌حسین و اعتقادات شیعی و ارادت وی به ائمه معصوم - رساندن نسبت شاه‌سلطان‌حسین به ائمه اطهار <small>علیهم السلام</small> - تأکید بر حمایت شاهان صفوی از معماری به عنوان عملی خداپسندانه و خیرخواهانه و اهدای ثواب آن به ائمه
مدرسه چهارباغ اصفهان	ورودی شمالی	ثلث	ساخت این مدرسه به دستور شاه‌سلطان‌حسین رساندن نسبت شاه‌سلطان‌حسین به ائمه اطهار <small>علیهم السلام</small> و اهداء ثواب و خیرات احداث مدرسه به آنها تأکید بر بندگی و خلوص شاه‌سلطان‌حسین و اعتقادات شیعی و ارادت وی به ائمه <small>علیهم السلام</small>	
	حاشیه اطراف گنبد	ثلث	اشاره به ساخت مدرسه به امر خدا و توسط شاه‌سلطان‌حسین و اهدای ثواب آن به ائمه <small>علیهم السلام</small>	

جدول ۶. سایر کتیبه‌ها

نام بنا	محل کاربرد کتیبه	نوع خط	مضمون کتیبه	نقش کتیبه در ترویج عقاید شیعه و مشروعیت شاهان صفوی
مسجد حکیم اصفهان	ایوان غربی	کوفی بنایی	کتیبه‌های روز میلاد و وفات معصومان <small>علیهم‌السلام</small>	نصب کتیبه توبه‌نامه شاه‌طهماسب در مسجد جامع اصفهان به عنوان نقطه کانونی شهر اصفهان پیش از عصر شاه‌عباس اول، با هدف تأثیرگذاری بر بخش وسیعی از مردم صورت گرفته و حاکم جامعه را در اذهان عمومی به عنوان فردی دین‌دار و پای‌بند به اصول مذهبی نمایش می‌دهد.
حرم مطهر رضوی <small>علیه‌السلام</small>	فضای داخلی گنبدخانه الله‌وردی‌خان	ثلث	تاریخ ولادت امام ابوالحسن علی بن محمد النقی <small>علیه‌السلام</small> ، امام ابو محمد الحسن بن علی <small>علیه‌السلام</small> ، امام ابو عبدالله الحسین بن علی بن ابی‌طالب <small>علیه‌السلام</small> ، امام زین‌العابدین <small>علیه‌السلام</small> ، امام ابوالحسن الرضا <small>علیه‌السلام</small> ، امام محمد بن علی النقی <small>علیه‌السلام</small> و امام ابوالقاسم محمد بن الحسن صاحب الزمان <small>علیه‌السلام</small> ، امیرالمؤمنین امام المتقین <small>علیه‌السلام</small> و امام ابو محمد الحسن بن علی <small>علیه‌السلام</small>	
مسجد جامع اصفهان	قسمت داخلی گنبد نظام‌الملک	ثلث	توبه‌نامه شاه‌طهماسب	
مدرسه چهارباغ اصفهان	سرسرای شمالی	نستعلیق	اشاره به عدل و داد، عصمت و دین‌داری شاه‌سلطان حسین صفوی و نسبت دادن ویژگی‌های نبوی به او. عنوان «پادشاه شیعیان جهان» و پیرو مکتب علی <small>علیه‌السلام</small> برای او	

نتیجه

پادشاهان صفوی، با حمایت از بناسازی، درصدد بیان تمایلات و اندیشه‌های سیاسی - مذهبی خود در بناهای شاخص مذهبی برآمدند و این اندیشه‌ها، در قالب کتیبه‌هایی با موضوع نام‌های متبرکه و به ویژه نام ائمه علیهم‌السلام، احادیثی هم‌چون: حدیث سفینه نوح، اذکار و ادعیه به ویژه صلوات کبیره و شهادتین شیعی، آیاتی مانند آیه اولی الامر، آیه تطهیر و آیه الکرسی، عباراتی برای توصیف ولایت‌مداری حاکمان، عبارت «مروج مذهب الائمه اثنا عشر» برای توصیف شاه‌عباس اول، القابی هم‌چون «الموسوی» و «الحسینی» در انتهای نام حاکمان به عنوان حامیان و بنیان مساجد، مدارس و بقاع متبرکه نمود یافته است. بناهایی هم‌چون: مسجد امام، مسجد حکیم، مسجد شیخ لطف‌الله، مسجد جامع، مسجد علیقلی‌آقا، مسجد آقانور، مسجد سید، مدرسه چهارباغ، مدرسه نیم‌آورد، مدرسه کاسه‌گران، امام‌زاده ابراهیم، هارون ولایت و امام‌زاده اسماعیل در اصفهان، مجموعه شیخ‌صفی‌الدین در اردبیل و حرم مطهر رضوی علیه‌السلام در مشهد، از جمله بناهایی هستند که با کتیبه‌هایی با مضامین فوق آراسته شده‌اند. بهره‌گیری از این موضوعات در کتیبه بناهای عمومی و مذهبی‌ای که با حمایت حاکمان صفوی ساخته می‌شدند، زمینه‌ساز القای این اندیشه در باور جامعه بود که آنان مروجان واقعی دین هستند و به واسطه ارتباط با خاندان امامت از مشروعیت زیادی برخوردارند. هم‌چنین آنان در پی ترویج این باور بودند که دولت صفوی همان دولت موعود قبل از ظهور امام زمان (عج) است که وظیفه‌اش فراهم آوردن مقدمات ظهور است. در نهایت، جایگاه و مکان نصب کتیبه‌ها در هر بنا نیز نقش مهمی در القای مفاهیم فوق داشت؛ چنان‌که بسیاری از این کتیبه‌ها در سردر ورودی بنا، در ایوان اصلی یا ایوان‌های چهارگانه بنا، فضای زیر گنبد اصلی و یا پیرامون محراب نصب شده‌اند. هم‌چنین نوع خط به‌کاررفته در نگارش کتیبه‌ها، به القای مفاهیم مذهبی و معنوی مورد نظر حاکمان کمک می‌نمود؛ چنان‌که خطوط کوفی و ثلث، بیش از دیگر خطوط برای مضامین قرآنی، اسماء متبرکه، ادعیه، اذکار و احادیث به کار رفته‌اند.

فهرست منابع

الف) فارسی

۱. آقانهانی، میرزا جواد، «تفسیر سوره حمد»، مجله آفاق نور، شماره ۷، سال ۱۳۸۷، ص ۱۳۹-۱۷۰.
۲. اسماعیلی، صغرا؛ پژوهشی در سکه‌ها و مهرهای دوره صفوی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۸۵.
۳. انصاری، مجتبی، هائیه‌السادات اخوت و معصومه ملایی، «بررسی تأثیر عقاید مذهب شیعه بر ارتباطات فضایی مساجد شیعی»، مجله علمی - پژوهشی شیعه‌شناسی، ش ۲۳، سال ۱۳۸۷، ص ۱۴۵-۱۷۴.
۴. پناهی سمنانی، محمد احمد، شاه اسماعیل اول، مرشد سرخ‌کلاهی، تهران: کتاب نمونه، ۱۳۷۱.
۵. پوپ، آرتور ایهام، معماری ایران، ترجمه غلامحسین صدری افشار، ارومیه: انزلی، ۱۳۶۶.
۶. تاورنیه، ژان باتیست، سفرنامه، ترجمه حمید ارباب شیرانی، تهران: نیلوفر، ۱۳۸۳.
۷. تقوی‌نژاد، بهاره، بررسی تطبیقی نقوش کاشی‌کاری‌های مدرسه چهارباغ اصفهان و باورهای عصر صفویه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشگاه الزهرا، ۱۳۸۷.
۸. جعفریان، رسول، «نظریه اتصال دولت صفویه با دولت صاحب‌الزمان (عج) (نمونه‌های تاریخی) به ضمیمه رساله شرح حدیث دولتنا فی آخر الزمان»، مجله پیام بهارستان، دوره دوم، سال سوم، شماره ۱۱، سال ۱۳۹۰، ص ۷۳۵-۷۸۰.
۹. حسینی، سیدهاشم، «مقایسه ویژگی‌های هنر کتیبه‌نگاری عصر صفوی در دو مجموعه شاخص شیعی ایران؛ حرم مطهر امام رضا (ع) و بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی»، دوفصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره یازدهم، پاییز و زمستان ۱۳۸۸، ص ۱۰۵-۱۳۲.
۱۰. حسینی، سیدهاشم و محمود طاووسی، «تحول هنر کتیبه‌نگاری عصر صفوی با توجه به کتیبه‌های صفوی مجموعه حرم مطهر امام رضا (ع)»، کتاب ماه هنر، ش ۹۱ و ۹۲، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۵، ص ۵۸-۶۴.
۱۱. حسینی، سیدهاشم، بررسی کتیبه‌های مجموعه آستان قدس رضوی (ع) در دوره صفوی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۰.

۱۲. خزایی، محمد، «تأویل نقوش نمادین طاووس و سیمرغ در بناهای عصر صفوی»، مجله هنرهای تجسمی، شماره ۲۶، سال ۱۳۸۶، ص ۲۴-۲۷.
۱۳. خزایی، محمد، «نقش شیر در هنر اسلامی»، مجله هنرهای تجسمی، شماره ۱۷، ۱۳۸۱، ص ۵۴-۵۷.
۱۴. خیراللهی ازناوله، مژگان؛ محمد خزایی و علی نعمتی بابایلو، «بازخوانی آموزه‌های شیعی در مضامین کتیبه‌های صندوق‌های چوبی مقابر سده هشتم هجری در بناهای آرامگاهی شیخ‌صفی‌الدین اردبیلی»، مجله بیناب، شماره ۱۸، سال ۱۳۹۰، ص ۱۲۶-۱۴۱.
۱۵. خیراللهی ازناوله، مژگان، صندوق‌های چوبی بقعه شیخ‌صفی‌الدین اردبیلی؛ شناخت طرح، فن و محتوا، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ۱۳۸۸.
۱۶. دادخواه، پژمان، «مطالعه تاریخی و بررسی ارزش‌های هنری و معماری مسجد امام»، کتاب ماه هنر، شماره ۱۸۰، سال ۱۳۹۲، ص ۷۸-۸۴.
۱۷. دانش‌پژوه، محمدتقی، فهرست نسخ خطی کتابخانه آستانه مقدسه قم، قم: نشریه آستانه مقدسه قم، ۱۳۵۵.
۱۸. رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، آثار ملی اصفهان، تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۵۲.
۱۹. زمرشیدی، حسین، «تحول خط بنایی در معماری صفویه با تأکید بر تزینات کتیبه‌ای مسجد حکیم اصفهان»، دوفصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره چهاردهم، بهار و تابستان ۱۳۹۰، ص ۱۰۱-۱۱۸.
۲۰. سانسون، سفرنامه، ترجمه تقی تفضلی، تهران: بی‌نا، ۱۳۴۶.
۲۱. سوچک، پریسیلا؛ «خوش‌نویسی عصر صفوی»، ترجمه شروین فریدنژاد، نشریه هنرهای تجسمی، شماره ۲۵، اسفند ۱۳۸۵، ص ۹۰-۶۷.
۲۲. سیوری، راجر، ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، چاپ شانزدهم، تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۶.
۲۳. شاردن، ژان، سفرنامه، ترجمه اقبال یغمایی، تهران: توس، ۱۳۷۵.
۲۴. شایسته‌فر، مهناز، «بررسی محتوایی کتیبه‌های رواق‌های ساخته‌شده در حرم رضوی در عصر تیموری و صفوی»، مجله علمی - پژوهشی فرهنگ رضوی، شماره ۳، سال ۱۳۹۲، ص ۱۱۵-۱۴۶.

۲۵. _____، «بررسی مضمونی کتیبه‌های گنبد الله‌وردی‌خان در حرم مطهر امام رضا (ع)»، کتاب ماه هنر، شماره ۱۴۰، سال ۱۳۸۹، ص ۷۸-۸۹.
۲۶. _____، «تجلی نام علی در کتیبه‌های ابنیه اصفهان»، کتاب ماه هنر، شماره ۱۰۹ و ۱۱۰، مهر ۱۳۸۶، ص ۲۲-۳۱.
۲۷. _____ و ملکه گل‌مغانی‌زاده اصل، «تزیینات کتیبه‌ای نمای بیرونی بقعه شیخ‌صفی‌الدین اردبیلی»، مجله علمی - پژوهشی علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، ش ۳۷، ۱۳۸۱، ص ۸۳-۱۰۳.
۲۸. _____، «جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی»، مجله علمی - پژوهشی مدرس علوم انسانی، ویژه‌نامه شماره ۲۳، سال ۱۳۸۰، ص ۵۷-۹۴.
۲۹. صدر حاج‌سید جواد، احمد؛ بهاء‌الدین خرمشاهی و کامران فانی، دائرة المعارف تشیع، ج ۱، تهران: نشر شهید سعید محبی، ۱۳۸۳.
۳۰. عبدی بیگ شیرازی، خواجه‌زین‌الدین، تکملة الاخبار، تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: نشر نی، ۱۳۶۹.
۳۱. عناصری، جابر، «تأثیر شیعه بر ابنیه، اماکن و زیارتگاه‌های مذهبی ایران»، مجله شیعه‌شناسی، سال دوم، شماره ۷، سال ۱۳۸۳، ص ۱۲۱-۱۴۶.
۳۲. کلانتر، علی‌اصغر و حبیب‌الله آیت‌اللهی، «بررسی تطبیقی کاربرد متون مذهبی در هنر شیعی مازندران با تمرکز بر آثار شهرستان ساری»، مجله علمی - پژوهشی نگره، شماره ۲۹، سال ۱۳۹۳، ص ۵-۱۷.
۳۳. _____، «کاربرد آیات قرآنی و متون مذهبی در تزیینات معماری شیعی مازندران»، مجله علمی - پژوهشی نگره، دوره ۴، شماره ۱۳، سال ۱۳۸۸، ص ۲۸-۵.
۳۴. کوثری، مسعود، «هنر شیعی در ایران»، مجله جامعه‌شناسی هنر و ادبیات (نامه علوم اجتماعی)، دوره ۳، شماره ۱، شماره پیاپی ۵، سال ۱۳۹۰، ص ۵-۳۴.
۳۵. کیانمهر، قباد و بهاره تقوی‌نژاد، «مطالعه تطبیقی مضامین کتیبه‌های کاشی‌کاری مدرسه چهارباغ اصفهان و باورهای عصر صفویه»، مجله علمی - پژوهشی پژوهش‌های تاریخی، سال سوم، شماره ۱۰، سال ۱۳۹۰، ص ۱۳۳-۱۵۶.

۳۶. گلمغانی‌زاده اصل، ملکه، *تزئینات کتیبه‌ای بقعه شیخ‌صفی و سنگ نوشته‌های آن*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۱.
۳۷. لکزایی، نجف، *چالش سیاست دینی و نظم سلطانی با تأکید بر اندیشه و عمل سیاسی علمای شیعه در عصر صفوی*، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، معاونت پژوهشی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۸۶.
۳۸. ماهر النقش، محمود، *خط بنایی*، تهران: سروش، ۱۳۶۹.
۳۹. متولی، عبدالله، «صفویه و الگوها و نمادهای تبلیغات مذهبی در ساختار حکومتی‌اش»، فصلنامه علمی - پژوهشی *شیعه‌شناسی*، سال دهم، شماره ۴۰، زمستان ۱۳۹۱، ص ۱۷۱-۲۰۲.
۴۰. مقدس، زهراسادات، *بازنمایی شرایط فرهنگی دوران صفویه بر هنر کتیبه‌نویسی در مسجد جامع اصفهان*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر اصفهان، ۱۳۹۱.
۴۱. مکارم شیرازی، ناصر، *تفسیر نمونه*، ج ۱، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۰.
۴۲. منشی قزوینی، بوداق، *جواهر الاخبار*، تصحیح محسن بهرام‌نژاد، تهران: میراث مکتوب، ۱۳۷۸.
۴۳. منشی، اسکندریک، *تاریخ عالم‌آرای عباسی*، تصحیح محمداسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب، ۱۳۷۷.
۴۴. نصر، سیدحسین، *در جست‌وجوی امر قدسی*، گفت‌وگوی رامین جهانگللو با سیدحسین نصر، ترجمه سیدمصطفی شهرآیینی، چاپ سوم، تهران: نشر نی، ۱۳۸۶.
۴۵. هنرفر، لطف‌الله، «فهرست کتیبه‌های تاریخی در آثار باستانی اصفهان»، *مجله معارف اسلامی (سازمان اوقاف)*، شماره ۱۰، سال ۱۳۴۸، ص ۵۵-۶۳.
۴۶. یوسفی، حسن و گلمغانی‌زاده اصل، *هنرهای شیعی در مجموعه تاریخی و فرهنگی شیخ‌صفی‌الدین اردبیلی*، اردبیل: یاوریان، ۱۳۸۹.
- (ب) غیر فارسی
۴۷. خوانساری، محمدباقر بن زین‌العابدین، *روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات*، ج ۲، تحقیق اسدالله اسماعیلیان، قم: دهقانی، بی‌تا.

۴۸. فیض کاشانی، محمدبن‌شاه مرتضی، الوافی، تصحیح کمال فقیه ایمانی، اصفهان: مکتبه الامام امیرالمؤمنین علی (ع) العامه، ۱۴۰۶ق.

۴۹. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار (ع)، تحقیق عبدالزهراء علوی، لبنان، بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی‌تا.

51. Walton, Douglas; “what is propaganda, and what exactly is wrong with it?”, public affairs quarterly, V. 11, No. 4, 1997.